

© Fortepan, Makovecz Benjámín

nka
Nemzeti Kulturális Alap

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Ambrus Judit, Barabás András, Czeglédi András, Margócsy István, Trencsényi Balázs.
Munkatársak: Bojtár Endre, Kovács János Mátyás, Szilágyi Ákos

Takács Zsuzsa • Vajda Mihály

Almási Miklós • Nádra Valéria

Schreiber László • Tatár Sándor

Margaret R. Higounet • Patrice L.-R. Higounet

Makovecz Benjámín

**PISZTOLY A
KÖNYVTÁRBAN**

2017. 2. szám

Ára: 700 Ft

© Fortepan, Makovecz Benjámin

E SZÁMUNK SZERZŐI

Almási Miklós (1932) az MTA rendes tagja, filozófus, esztéta, kritikus

Higonnet, Margaret R. a University of Connecticut angol tanszékének professzora

Higonnet, Patrice L.-R. (1938) a Harvard Egyetem történészprofesszora

Makovecz Benjámin (1957) grafikus, fotóművész

Nádra Valéria (1950) újságíró, kritikus

Schreiber László (1959–2016) író, újságíró

Takács Zsuzsa (1938) költő, író

Tatár Sándor (1962) költő, műfordító, az MTA könyvtárának munkatársa

Vajda Mihály (1935) filozófiával szeret foglalkozni

E számunk fotóit Makovecz Benjámintól a Fortepan Gyűjteményből válogattuk.

Kedves Hű Olvasónk, a 2000 újraindult!

Elynyert NKA-pályázatunk szerint Hűséges Olvasóink három évig biztosan olvashatják cikkeinket. Kapható lesz a 2000 az Írók Boltjában, a Magvető Cafében. Terjeszteni fogja lapunkat a Lapker, így megvásárolhatják az újságárusoknál.

De ha előfizetőnk lesz, évi 7000 forintért a postaládájában landol 11 lapszám.

Fizessen elő! BANKSZÁMLASZÁMUNK:

K&H Bank Zrt., 10201006-50165757-00000000

Vagy ha könyvesboltja, bolthálózata, egyetemi kávézója vagy csak ötlete van, hol várják szívesen lapunkat, jelentkezzen lapunk terjesztőjének, kvázi-terjesztőjének a ketezer.lap@gmail.com címen.

Minden ötletet örömmel veszünk! Köszönjük, ha továbbra is velünk tart!

a 2000 szerkesztői

2000

I R O D A L M I É S T Á R S A D A L M I H A V I L A P
29. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

Takács Zsuzsa: <i>Hogy van kihez fordulnia</i>	3
Vajda Mihály: <i>Lukács és a Budapesti Iskola</i>	5
Almási Miklós – Nádra Valéria: <i>Lukács – töredékek, személyesen</i>	16
Schreiber László: <i>(Ho)mágia</i>	32
Schreiber László: <i>Novellák</i>	33
Tatár Sándor: <i>Versek</i>	45
Margaret R. Higonnet – Patrice L.-R. Higonnet: <i>A „kettős spirál”-modell</i>	52
Makovecz Benjámin fotói (Fortepan)	

FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN

SZERKESZTŐK: AMBRUS JUDIT, BARABÁS ANDRÁS, CZEGLÉDI ANDRÁS, MARGÓCSY ISTVÁN, TRENCSENYI BALÁZS

MUNKATÁRSÁK: BOJTÁR ENDRE, KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS, SZILÁGYI ÁKOS **OLVASÓSZERKESZTŐ:** AMBRUS JUDIT

LAPTERV: SZÜTS MIKLÓS **ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK:** HERNER JÁNOS, HORVÁTH IVÁN, LENGYEL LÁSZLÓ, TÖRÖK ANDRÁS

KORÁBBI SZERKESZTŐINK, MUNKATÁRSAINK: KÁLMÁN C. GYÖRGY, NAGY MÓNICA ZSUZSANNA, [RÉTI PÉTER] SZÜTS MIKLÓS

LEVÉLCÍM: 1380 Budapest, Pf.: 1090. **E-MAIL:** ketezer.lap@gmail.com **INTERNET:** www.ketezer.hu

FACEBOOK: <https://www.facebook.com/2000IrodalmiESarsadalmiHavilap>

KIADJA A MENTOR IRODALMI ALAPÍTVÁNY. FELELŐS KIADÓ: CZEGLÉDI ANDRÁS.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS OFFICINA BETŰKKEL. TÖRDELÉS: SÖRFŐZŐ ZSUZSA.

NYOMDAI NYOMÁS, KÖTÉSZET: ADUPRINT KFT. FELELŐS VEZETŐ: TÓTH BÉLÁNÉ

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KÖRLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK AZ ÍRÓK BOLTJÁBAN.

TÁMOGATÓNK: NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

© Fortepan, Makovecz Benjámín

Takács Zsuzsa

HOGY VAN KIHEZ FORDULNIA

Egy alkotmánybíró emlékére

Hogy van kihez fordulnia, mondta az öreg,
de nem árulta el a barátja nevét.

– Ne már! – neveltünk rajta. Miért hozták
volna a távoli rokonok a világvégi helyre,
a szeretet-pusztá magányos lakói közé,
ha lett volna bárhol, bármikor otthona?

Nem volt éppen együttműködő alkat.
Folyton a barátját emlegette, akihez
a mélyből, „*de profundis*” folyamodik majd.
Egyedül vele társalgott, latinul vagy arámiul.
Nem bízik az élőkben, magyarázta,
beszélni sem kíván a földi nyelveken.

Lefeküdt, nem evett. Az ápolók kezéből
kiverte a kanalat. Leszíjzták és infúzióra
kötötték, majd áttértek a mesterséges táplálásra.
Csupa felfekvés volt a háta és a fenéke.
Meg akar halni, látszott rajta. Amikor
sikerült meghalnia végül, a lapok hírül

adták, hogy korunk kiváló gondolkodója volt.
Jogalkotó, az emberi méltóság hirdetője.
Az államelnök pezsgőt bontott.
Nemzeti temetésén egymást túlharsogva
dicsőítették az egykori tanítványok,
a hatalom gyakorlói, az országos talpnyalók.

© Fortepan, Makovecz Benjámín

Lukács és a Budapesti Iskola

Ismét csak nem emlékszem a dátumra, hogy mikor fogadott – Juditot meg engem – Lukács először. Arra sem, hogyan került sor a dologra. Hogy miről folyt a szó, azt sem tudom. Nagyon izgatottak voltunk, vagy egy félórával előbb érkeztünk, néhányszor körbejártuk a háztömböt, hogy egészen pontosak legyünk. A megtiszteltetés, hogy a nagy ember fogad bennünket, majd elvette az eszünket.

Lukács késői kamaszkoromban, de már végzett „filozófusként” is a nagy ember volt számomra, számunkra. Hogy semmi félelmetes nincsen benne, azt persze tudtuk – valamikor ’56 tavaszán hallgattuk egy kurzusát az egyetemen, teljesen emberszabásúnak tűnt. És mégis. Izgalmunk nem a személyisége nem ismeretéből vagy éppen ismeretéből következett. Azt sem hinném,

hogy valahogy a tanítványok vele kapcsolatos viselkedéséből áradt volna, inkább belőlünk. S itt, azt hiszem, butaság lenne kettőnk között különbséget tenni. Belőlünk áradt valami olyan tekintélytiszteltet, ami, legalábbis rám, soha nem volt jellemző. Miből eredt ez? Próbálok megérteni. S nemigen tudok más magyarázatra lelni, mint valami nagyon mélyen ülő frusztrációra. Hogy jövök én ahhoz, hogy a nagy ember fogadjon, és szóba álljon velem? Hogy észrevegyen? Mit lehet rajtam egyáltalában észrevenni? Semmi tehetségem nincs a filozófiához, egyáltalában a humaniorákhoz. Mit látnak bennem a tanítványok? Merthogy 1956 után, amikor az évfolyamunkat átvette az ELTE Bölcsészkar, mindenekelőtt a Lukács-tanítványok óráira jártunk. Őket csak később, azt hiszem, 1959-ben tették ki az egyetemről, s talán nem is valamennyiüket; egyre közelebb kapcsolat alakult ki velük,

Részlet a 2017-ben megjelenő *Szög a zsákból* című kötetből.

mindenekelőtt Hellerrel és Hermann-nal. Említettem már, hogy feljártunk Hermannékhoz. De hogy miért hiszik a tanítványok, hogy én „tehetséges filozófus” vagyok, azt nem egészen értettem. Pontosabban, valahol a tudatom mélyén határozottan kételkedtem ebben. Mégiscsak jobb lett volna matematikusnak mennem, még ha egész életemben csak vasúti menetrendeket kellene is készítenem. Beképzelt ma, jó hatvan évvel később sem vagyok, de az akkori frusztrációnak – hiszen, még egyszer mondom, nem lehetett másról szó – nyoma sincsen. Egyszerűen nem érdekel már, hogy tényleg képes vagyok-e arra, amit meg szeretnék csinálni, el szeretnék végezni. Csakhogy ez a frusztrációm mégsem biztos, hogy egyszer s mindenkorra leküzdett. A képességeimről illető kézzelfogható bizonyítékok gyakorta háttérbe szorítják – félreértés ne essék, soha nem arról van szó, hogy tehetséges „filozófus” vagyok-e –, de meg nem szüntetik. Ezen sokszor elgondolkodom. Vajon itt is, és mindenütt, ahol és amikor a kifelé mutatott magabiztosság ellenére a valóságban hiányzik belőlem az önbizalom, a holokauszt-trauma végzős leküzdhetetlensége jelentkezik? Nagyön is lehetséges.

Nos, az első látogatást követően lassan-lassan bejártos lettem a Lukács-házba.

Nem tolokodtam, csak akkor jelentkeztem be, ha volt valami a tarsolyomban. De nem voltam még „tagja” a Budapesti Iskolának, jószerevével nem is létezett még a Budapesti Iskola. Nem itt a helye annak, hogy elemezzem Lukács és tanítványainak helyét a magyar kultúrában. Sem a mester óriási tekintélyét a baloldali, főként teoretikus értelmiségiek körében, sem ennek a körnek a tanítványokhoz való viszonyát. Sejtésem szerint sokan nagyképűnek tekintették az utóbbiakat, akik, ki tudja, miért, fenn hordják az orrukat. De én többnyire csak olyanokat ismertem, akik a tanítványokat is tisztelték, s maguk is szerettek volna a körükbe tartozni. S Lukács szívesen fogadott bárkit, aki érdeklődött a tevékenysége iránt, s aki maga is a tanítványi körbe szeretett volna tartozni.

Az öreg aztán a hatvanas években körülötte gyülekező fiatal és még fiatalabb, magukat tanítványainak tekintő teoretikusok körét egyszer csak elkezdte Budapesti Iskolának nevezni. Hogy kik tartoztak az iskolához... Nos, néhány éve a következőket írtam erről:

„Volt egyszer egy Lukács-iskola. Hogy valójában kik tartoztak hozzá, erre a kérdésre nem olyan egyszerű választ adni. Lukács maga azt szerette volna, ha minél többen. »Egyre többen

ülünk a kispadon« – mondogatta. (Hogy honnan szedte ezt a kifejezést, azt nem tudom, szerintem életében nem látott egyetlen focimeccset sem. Azt mindenesetre maga mesélte, hogy amikor együtt utazott Puskás Öcsi-vel valami béke-világkongresszusra, Puskás legnagyobb megrökönyödésére ő, Lukács megkérdezte tőle, hogy mivel foglalkozik – mármint a Puskás Öcsi. Hogy előzőleg Puskás tőle kérdezte ugyanezt, azt az öreg persze természetesnek tekintette. S ha jól meggondolom, mindeddig azon sem gondolkodtam, miért kellett volna a Lukács-iskolásoknak a kispadon ülniük. Mert úgysem rúgnak labdába? Vagy az öreg egyszerűen csak egy kicsi padra gondolt? Kár, hogy ezt sem kérdeztem meg tőle.) Lukács halála után részben a párt éberségének – megkülönböztette az »igazi« Lukács-tanítványokat a »nem-igaziaktól«, az utóbbiak maradtak a még kisebb padon, az előbbieket filo-focizhattak a párt által meghatározott szabályok szerint –, részben a szokásos generációs konfliktusoknak köszönhetően a »Budapesti Iskola«, ahogy Lukács nevezte, létszáma gyakorlatilag négy főre fogyatkozott. Mindezt csak azért említem, mert ez a négy főre fogyatkozott »iskola« tényleg iskola volt még a szó hagyományos értelmében. Hitünk szerint mindannyian Lukács gondolataiból indultunk ki (azt is mondhatnám, hogy az Überzieheréből, amelyet még Romániában kapott, szörnyen ócska volt, de nem

volt hajlandó megválni tőle, bújunk elő), és a Lukács által ránk örökített feladatot akartuk elvégezni: végrehajtani a »marxizmus reneszánszát«, azaz rekonstruálni az »igazi marxizmust«, s ezenközben kidolgozni a marxista filozófia egy-egy »szakágát«. Többször elmondtam már: a rekonstrukcióból dekonstrukció lett, s ezzel a Budapesti Iskola meg is szűnt létezni.”¹

Hadd tegyem ehhez még hozzá, hogy az idézett szövegemben szereplő mondat – „tényleg iskola volt még a szó hagyományos értelmében” –, ha jól meggondolom, cum grano salis értendő. Még az sem egyértelmű, hogy mindannyian Lukács gondolataiból indultunk ki; talán helyesebb lenne azt mondani, hogy mindannyian igyekeztünk Lukács szövegeihez kapcsolódni. De ami egy iskolához igazán hozzátartoznék, hogy tagjainak van egy többé-kevésbé pontosan körülhatárolható s másokétól karakterisztikusan különböző, közös álláspontja, az több mint kétséges, még ha sok dologról vitathatatlanul hasonlóképpen gondolkodtunk is. De erről majd később.

Kezdetben megjelenésem az öregnél alapjában esetleges volt. Semmiképpen sem számítottam magam a tanítványai közé; s azt hiszem, ő sem tekintett engem a ta-

nítványának. Miért is tette volna? Lassan-lassan szűkebb körének tagjai közé számítottam, de tanítványa, az nem voltam. Az egyetemen csak az említett egyetlen kurzusát hallgattam, néhány előadást; hamarosan elutazott valahová, és a kurzust Heller Ági vette át tőle – ez ugyebár még '56 előtt volt. A forradalom után be sem tehettem a lábát az egyetemre. Privát szemináriumokat nem tartott; soha nem konzultáltam vele, hogy milyen témán akarok dolgozni. Ha valamit megírtam, amit érdekesebbnek tartottam, azt odaadtam neki; ő el is olvasta, néhány szóban reagált rá, de nem volt már türelme elmélyedni mások szövegeiben. Tudja, kérem, érdekes, amit Husserlről ír, de én már alig-alig emlékszem rá. Ennyi. De én ezt is megtisztelőnek éreztem. Különben sokan jártak fel hozzá, hogy úgy mondjam, tisztelgő látogatásra, nagyon fontosnak tűnt a kapcsolata Eörsi Pistával; de megfordult nála Tőkei Feri, és ki tudja, még kicsoda, lassan-lassan kezdtek fiatalabbak – főként Márkus tanítványai – is járni hozzá; gondolom, Gyuri „ajánlotta be” őket. Magának Gyurinak hasonló lehetett a státusza, mint nekem, de neki voltak tanítványai, még tartott kurzusokat az egyetemen. Egyszerűen nagyon hosszú ideig távolról sem volt világos, mit jelent az, hogy a Lukács-tanítványok, ha

egyáltalában valaki is használta ezt a kifejezést.

Tekintélyes öreg tudósnek számított már akkor, amikor a háború után megérkezett a Szovjetunióból, s ha most itt nekiállnék megfejtetni, hogy honnan származott a tekintélye, akkor valami teljesen megoldhatatlan feladatra vállalkoznék. Csak azt a kérdést teszem fel magamnak, hogy mit olvashattak tőle azok, akik szemében tekintélyes öreg tudósnek számított. Mert sem a korai korszakának írásai (zseniálisak; részben később kerültek elő, de a valaha megjelenteket sem igen ismerhette senki e hazában; én biztosan nem ismerem őket), sem a korai marxista írásai (többnyire ugyancsak zseniálisak, ha néha hátborzongatóak is, például a *Történelem és osztálytudat*: amikor Szigeti Jóska felvett az intézetbe, azt kérdezte, hogy olvastam-e; igen, mondtam, de hazudtam – ez volt az utolsó kérdése...) nem voltak hozzáférhetőek. A hatvanas évek előtt bizonyos irodalmi esszéi, továbbá *A polgári filozófia válsága*, *Az ész trónfosztása*, *A különösség*, a *Thomas Mann vagy Franz Kafka* (ez utóbbi talán nem volt meg magyarul, talán csak azért emlékszem rá úgy, mintha meglelt volna, mert '56-ban, még a forradalom kitörése előtt hallottam egy előadását az Egyetemi Színpadon, ahol kifejtette, hogy nagyon sok

hibát követett el a kommunista hatalom a kultúrpolitikában, Kafkát azonban továbbra sem kellett volna kiadni – nem értettem, miért) kerülhettek csak az értelmiség szélesebb köreibbe tartozók kezébe.

Mi teremtette hát meg a tekintélyét a háború utáni Magyarországon? Félve mondom ki, s nem is merem százszázalékos biztonsággal állítani, hogy tekintélye két tényezőn alapult. Az egyik: szemben a hivatalos kultúrpolitika képviselőivel, szemmel láthatóan óriási kultúrával, tudással rendelkező kommunista volt. Nem volt párja széles e második világban. Mire *Az ész trónfosztása* megjelent, ő már ismert volt, de ez a könyv talán a legjobb példa rá: a filozófiai kultúrájáról amúgy sem nagyon híres Magyarországon olyan neveket emleget, amelyeket alig-alig valaki hallott egyáltalában, azt pedig, hogy elemzései abszurdak, s tendenciózan hazugok – ifjúkorának valamennyi bálványa a fasizmus szellemi előkészítőjévé vált –, nem tudta senki. Hogy is tudhatta volna bárki, amikor a nevüket se hallottuk, az „elemzésekből” pedig egy szót sem értettünk. Te jószágos isten, mennyit kell még tanulnom! – gondoltam később magam is. A másik, és ez csak fokozatosan vált világossá, szembenállása pártjával,

pontosabban pártja szembenállása vele. Amint hazajött moszkvai száműzetéséből, lelkesen hozzáfogott a kommunista ideológia és a kommunista társadalom népszerűsítéséhez. (Be kell vallanom, hogy ezt már kapcsolatunk kezdetén sem értettem. A hatvanas évek eleje volt, de mint annyi sok mindenre, erre sem kérdeztem rá. Gyávaságból? Nyugodtan nevezhetjük így. Akinek jobban tetszik, nevezze hiúságnak, az is elmegy.) Frusztrációmból, bizonytalanságomból eredően – ami ez esetben nem azzal magyarázható, hogy nem hevertem ki a holokauszt megaláztatásait, hanem abból, hogy volt ugyan egy filozófia-előadói diplomám, de tisztában voltam vele, hogy majdnem semmit nem ismerek a filozófiából – rettenetesen fontos volt nekem, hogy a nagy ember befogadjon tanítványai körébe. Hogy rátegye a maga pecsétjét is a diplomámra. Vagy az eszemre. Mit tudom én. Nemcsak magára Lukácsra tekintettem fel ájult tisztelettel, hanem a tanítványokra is. Persze, hogy akkor éppen kik voltak a tanítványok, az, mint láttuk, nem olyan egyértelmű. Heller Ági és Fehér Feri vitathatatlanul, Márkus is lassan bejáratos volt a Lukács-házba, hogy Hermann-nal éppen akkor mi volt a helyzet, azt nem tudom megmondani. Amikor Feri elszerette tőle Ágit, még Hermann is feljárt

az öreghez. S abban a nagy szellemi bizonytalanságban, ami a háború végével előállott, meggyőződés szerint számos fiatal nyert meg a kommunizmus ügyének, olyanokat is – s itt ez a fontos –, akik nem egyszerűen a világmegváltás lehetőségét keresték. Olyanokat is, akiknek fontos volt egy autentikus baloldali kultúra, ami persze Oroszországban addigra már nem létezett. De Lukács úgy csinált, mintha létezett volna. Pontosabban magától értetődőnek vette.

Hogy Lukácsnak ezt a negyvenes években eljátszott szerepét én a hatvanas évek elején már nem szerettem, azon a fentiek fényében nincsen mit csodálkozni. De a pártja kicselezte Lukácsot. Amikorra a baloldali értelmiségi fiatalság lassan talán elbizonytalanodott volna Lukács szerepét illetően – nem magamról beszélek, én akkor még gyerek voltam, s mit tudtam én, hogy mi volna az autentikus baloldali kultúra –, addigra a kommunista párt radikálisan szembe fordult lelkes propagandistájával. Hogy az 1949-es Lukács-vita miért éppen az *Irodalom és demokrácia* kötet kapcsán bontakozott ki, azt nem tudom megmondani, de talán nem is lényeges. Ha manapság elolvassuk ennek a vitának a dokumentumait,² nem kell semmit be-

lemagyaroznunk a dologba ahhoz, hogy megértsük: mindenki – maga Lukács is – egy ideológiai Rajk-per előkészítését látta benne. És ha az a bizonyos baloldali értelmiségi fiatalság, vagy annak nagy része, Rajk árulását készpénznek vette is, Lukácsról ilyesmit semmiképpen sem hitt el; talán ezért is érte be Rákosi és szűkebb köre Lukács elhallgatásával. Lehet viszont, hogy a dolog még így is visszafelé sült el. Lukács talán nemcsak a tudásáról, a kultúrájáról szóló – nagyon is megalapozott – legendák miatt lett tekintélyes, nagy tudóssá, hanem azért is, mert aki akarta – és sokan akarhatták –, észrevehette, az üresen halandzsázó pártot éppen az zavarta Lukácsban, hogy ő gondolkodott is. S az pillanatnyilag közömbös volt, hogy hogyan. Egy pillanatra úgy tűnhetett, mintha nem lenne a párt hűséges katonája. A vitában elhangzott – valljam be, szégyenteljes – önkritikáit talán nem vették komolyan. Szégyenteljes? Persze. De Lukács nem szeretett volna Rajk sorsában osztozni. S ezt senki nem vetheti a szemére.

Személyes történetemre mind ebből legfeljebb annyi tartozik – a Lukács-vita idején tizennégy éves voltam, s azt hiszem, nem is hallottam róla –, hogy a későbbiekben, amikor már intimebb volt a viszonyunk, s úgy általában lehetett sztálinizmusról meg Rákosi-kor-

szakról beszélni, az öreg egyszer sem mondta – előttem legalábbis soha –, hogy félt; nagyon félt. Mint ha a „párttörténet” még a rákent aljasságokkal együtt is rajta kívül zajlott volna. Általánosságban mondott olyanokat, hogy önkritikái többnyire nem voltak őszinték, de például, ami a szememben a legfontosabb volt, a *Történelem és osztálytudat* marxizmusáról a dialmatra való áttéréséről (úgy 1930 táján), az ezzel kapcsolatos önkritikájáról el akarta hitetni velünk, hogy az teljesen őszinte volt: Marx *Párizsi kézirat*ainak és Lenin *Materializmus és empiriokriticizmus*ának olvasása győzte meg korábbi álláspontja hibás voltáról. Ezt az önkritikáját őszintének gondolta. Az én időmben legalábbis ez volt már a helyzet. Ezzel ugyanis meg tudta magyarázni magának, miért voltak még érdekes és értékes írásainak a filozófiai alapjai is teljesen üresek.

Apropó, filozófiai alapok: a késői *Esztétika* születésének idején én még nem voltam része a Lukács-körnek. Nem olyan nagyon régen, Hévízi Ottó egy előadásában alapos elemzés keretében kimutatta, hogy mindaz, ami *Az esztétikum sajátosságában* igazán érdekes, Lukács ifjúkori esztétikájának és művészetfilozófiájának felelevenítése. *A társadalmi lét ontológiá-*

járól írásának idején azonban már a Budapesti Iskolához tartoztam. Izgalommal vártuk a születő fejezeteket, kéziratban odaadta nekünk valamennyit, s miért, miért nem, mindet nagyon érdekesnek találtuk. Márkusék 1965-ben Ford-ösztöndíjjal Amerikában tartózkodtak, s ha jól emlékszem, terjedelmes levelezésünk nagy részét az én beszámolóim töltötték ki azokról a részekről, melyeket Gyuri a távolléte miatt nem olvashatott. Aztán elkészült a mű, nekünk újra el kellett olvasnunk egybefüggően az egészet, s valamennyien rettentően untuk. Alapjában semmitmondónak találtuk. Pontosabban azt találtuk, hogy az öregnek nem sikerült korai és kései marxizmusának szintézisét létrehoznia, amit ettől a műtől vártunk. Kritikánk hatására írta meg azután Lukács a prolegomenákat a műhöz; ez semmi újat nem hozott, s a mi később számtalan nyelven megjelent kritikánk – „Feljegyzések Lukács elvtársnak” – alapjában őszintétlen volt.³ A részletekben „mélyedtünk el”, az egészről nem nyilatkoztunk. Úgy gondoltuk, hogy az egészet illető, alapjában megsemmisítő kritikánkat nem mondhatjuk el egy nyolcvan év feletti öregembernek. Hogy *A társadalmi lét ontológiájáról* átgondolásával indult eltávolodásunk a marxizmustól, az lehetséges. Ami engem illet, így gondolom.

Nehezen tudom minden részletében elválasztani Lukácsot, a teoretikus és „politikus” Lukácsot illetően még az életében elfoglalt álláspontunkat, álláspontomat a maitól. Tökéletesen különvált ugyanis – és ha gondolok rá, ma is különvállik – Lukácshoz, az eleven emberhez való viszonyomtól. Szerettem az öreget, ma is csak szeretettel tudok rá gondolni. S igazán nem csak azért, mert segített mindennapi problémáink megoldásában. (Nélküle például soha nem jutottunk volna normális lakáshoz.) Mintha egy időre talán az apapótlék szerepét töltötte volna be nálam. Örültem, ha láttam, örültem, ha együtt lehettem vele. Csakhogy ez az apapótlék-gondolat semmitmondó. Valamiben azonban mégis emlékeztetnie kellett apámra. Lukács életében is öntudatlanul azt éreztem: ez az ember éppúgy minden kétséget kizáróan elfogadja a hatalom – igaz, a maga választotta hatalom – rendelkezéseit, ahogy apám tette. A különbség persze óriási: apámnak, ha nem tévedek, eszébe sem jutott megkérdőjelezni a hatalom igazságait – tipikus „kisember” –, Lukács pedig úgy csinált, mintha csak kényszerből fogadta volna el a kommunista párt rendelkezéseit, s csak magát védendő gyakorolt volna egyre-másra önkritikát: mintha szimplán meghunyászkodó lett volna. Csakhogy

nem erről van szó. Némelykor félt – említettem az 1949-es Lukács-vitát, de felhozhatom azt a levelet is, amelyet Snagovból írt Kádárnak, megköszönvén, hogy az megmentette a magyar szocializmust.⁴ De hiszen nemcsak Rajkot akasztották, Nagy Imrét is. És Lukács talán már tudta, hogy ez be fog következni. Voltak idevágó tapasztalatai. Többnyire azonban a kierkegaard-i princípium alapján fogadott el mindent, s cselekedett többnyire a párt elvárásai szerint: „Isten előtt soha nincsen igazunk”.

Persze Lukács mint kommunista káder soha nem volt az eszményképem. Hogy is lehetett volna? Lehet, hogy vele egykorú, valamilyen tiszteséges kommunisták számára bizonyos dolgok, amelyek engem, az ötven évvel fiatalabbat elborzasztottak, mintegy „természetesek” voltak. Közismert dolgok ezek – bár megeshet, hogy csak a jobboldaliak körében: a tizedelés a fronton,⁵ Kun Béla letartóztatásának és likvidálásának megünneplése Moszkvában 1937-ben...⁶ Mindezt rémesnek tartottam, de tudtam, hogy ilyen a „mozgalom”. Tulajdonképpen sokkal jobban riasztott, ahogyan Lesznai Annának, Málinak a háború után tudósított a családról, a levél végén megengedvén magának a monda-

tot – nem tudom, pontosan idézem-e: „...és Ferkónak is jól jött az, amit tapasztalt”. Érdekes élettapasztalatokat szerzett a Gulágon. Igaz, egy meggondolatlan pillanatában öngyilkos akart lenni, de csak hét ujját vesztette el.⁷

Lehet, hogy mégis pótapám volt? S ahogy apámtól nem kérdeztem semmit – itt csak a kíváncsiságot hiányolom –, úgy az öregtől sem. Valahogy elfogadtam a kommunizmushoz való viszonyát, alapjában véve még akkor is, amikor az enyém már radikális átalakuláson ment keresztül. Miért? Az öregkor vagy a nagy ember iránti tiszteletből? Vagy éppenséggel azért, mert az volt az érzésem, hogy barátaim, a többi Lukács-iskolások nagyon rossz néven vennék, ha nem így lenne? Annál is inkább, mert úgy gondolták, hogy ez a tekintélyes kommunista mindig meg fog védeni bennünket szeretett pártjával szemben. Tette is, amíg tehetete, de hát senki nem él örökké. S halálakor észrevettem, hogy Feri nemcsak gyászolja az öreget: retteg is e halál bennünket érintő következményeitől. Alapjában véve joggal. De: „Az meglelt ember, akinek / szívében nincs se anyja, apja, / ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja / s mint talált tárgyat visszaadja / bármikor – ezért őrzi meg...”

Iskola?

Mint mondtam: az iskola négy főből állt. Majd sort keríték arra is, hogy miért alakult így, s hogy tényleg iskola volt-e még a szó hagyományos értelmében. Ami az utóbbit illeti, inkább azt kellene mondanom: így gondoltuk, így hittük. Ezt hitettük el magunkkal. Egy iskola persze valami közös gondolatra, közös meggyőződésre épül. S ha most, majd negyven évvel a felbomlása után megkérdezem magamtól, hogy vajon mi lett volna ez a közös meggyőződés, akkor bajban vagyok.

„Lukács-tanítványok” voltunk. A fentiekből persze talán már világossá vált, hogy ez így nem igaz. Négyünk közül csak Heller és Fehér voltak az öreg tanítványai. Gyuri meg én egyszerűen a körhöz tartoztunk. Ha egyáltalán tanultunk valamit Lukácstól, akkor az csak fiatalkori és korai marxista írásaira áll, amelyekkel valamennyien csak életének legutolsó éveiben, a legtöbbel pedig csak azután ismerkedtünk meg, hogy csodálatos módon előkerült egy heidelbergi bank széfjében elhelyezett „koffer” a tízes évekből az írásaival.⁸ Nem voltunk „lukácsianusok”. Az intézményes magyar kultúrpolitika szemében a marxizmus hivatalos doktrínáját sok tekintetben elutasító filozófusok voltunk. Mi is azt hittük, ők is azt hitték, hogy létezik valamilyen

közös platform, amelyen állunk, amely összekapcsol bennünket. De ilyen platform nem létezett. Mondhatnám azt, hogy a Lukács-tól örökölt hitünk, amely szerint a hivatalos marxista–leninista filozófiának az eredeti marxi filozófiát eltorzító dogmatizmusától vissza kell térnünk az autentikus marxizmushoz, ez a hit képezte a közös platformot. Bizonyára mind a négyen hittünk ebben – mondom. De csak azért mondom, mert teljes képtelenségnek érzem, hogy úgy gondoltuk: mi egy saját platformmal rendelkező filozófiai iskola vagyunk; de ha valaki rákérdezett volna, hogy miben is áll a ti lukácsista marxizmusotok sajátossága, akkor nem tudtunk volna más választ adni a kérdésre, mint hogy „végebe kell vinnünk a marxizmus reneszánszát”. Hogy ezen mit értettünk? Ha most kísérletet teszek arra, hogy teljesen felelőtlenül megpróbáljam körvonalazni, melyikünk mit értett ezen, akkor számomra ismeretlen tényekről próbálok beszámolni – még hozzá csakis és kizárólag azon az alapon, hogy melyikünk milyen irányba indult el a deklarált, de nem létező közös platformról. Ági unos-untalan újrafogalmazta a maga marxista etikáját, megpróbált megírni egy marxista antropológiát (ösztönök, érzelmek), egy marxista értékelméletet – sejtésem szerint annak

biztos tudatában, hogy a marxizmusnak sem etikája, sem antropológiája stb. nem lehet. Ez azonban őt nem érdekelte. Őt az etika, az antropológia, az értékelmélet érdekelte, s ha az ő idevágó gondolatai a marxizmusba nem férnek bele, az annál rosszabb a marxizmus számára. Feri lényegében azon törte a fejét, hogy miként lehetséges egy igazságos és humánus társadalom – ezt nevezte szocializmusnak vagy kommunizmusnak –, ha egyszer az ember olyan, amilyen. Ő hitt – azt hiszem, egyedül ő hitt – egy antropológiai fordulat lehetőségében. S ezenközben remek könyveket írt arról, hogy milyen ma az ember: mint Dosztojevskij hősei, meg a jakobinus forradalmárok. Jőmagam, miután első társadalomelemző munkám, a faszizmus-tanulmányok után valahogy visszasomfordáltam a filozófiához, elemezni kezdtem – hitem szerint marxista szemszögből – különböző klasszikus és modern filozófiákat, az utolsó ilyen esszém írása közben „rájöttem”, hogy én már nem vagyok marxista, amin valószínűleg azt értettem, hogy opponálom a filozófia ideológia voltát. Egyedül Gyuri próbálkozott azzal, hogy tényleg szembenézzen, még hozzá a maga tudományos alaposságával, a marxizmussal. Hogy ezt a tevékenységét sikeresnek tekintette-e, azt ma már nem kérdezhetem meg tőle.

De hogy mindezekkel együtt és mindezek után nem lázadtunk fel a szeretett mesterünk által számunkra kitzűzött feladat ellen, az talán annak köszönhető, hogy titokban hittünk a csodában. Titokban hittünk abban, hogy *A társadalmi lét ontológiájáról* keretet nyújt majd a marxizmus reneszánszának megvalósításához. Hogy van valami titkos értelme annak, hogy az öreg, aki to-

vábbra is mélységes ellenszenvvel viseltetik saját korai marxizmusával szemben, ifjúkora „idealista badarságairól” meg hallani sem akar, valami titokzatos módon mégis meg fogja haladni a dialektikus és történelmi materializmust. Ha igazán hittünk volna ebben, keservesen csalódtunk volna. Szerencsénkre azonban, talán Ferit kivéve, eszünk ágában sem volt hinni ebben.

JEGYZETEK

1. Eredetileg a *Tükörben* című kötetemben (Debrecen, Csokonai, 2001, 8–9 [Alföld Könyvek]) = *Rejtektutak a posztmodernben*, Pozsony–Budapest–Eger, Kalligram–EKF Líceum, 2015, 570–571 (Válogatott Művek III).
2. Lásd például *A Lukács-vita*, szerk. Ambrus János, Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985; *Lukács és a szocialista alternatíva. Tanulmányok és dokumentumok*, szerk. Krausz Tamás, Budapest, L’Harmattan–Eszmélet Alapítvány, 2010.
3. Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György – Vajda Mihály: Feljegyzések Lukács elvtársnak az *Ontológiáról*, 1968–1969, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1978/1.
4. A levél eredetije az egykori Párttörténeti (ma Politikatörténeti) Intézet Archivumában található, a 228. fond 5. csoportjában. Lukács a szovjet intervencióról és a Kádár-kormány megalkulásáról a következőt írja: „November 4-e biztosította a szocializmus Magyarországon való fennmaradásának objektív feltételeit”. A levelet más dokumentumokkal együtt a Bródy Ferenc által 1971. január 5-én és 15-én készített interjú mellékleteként a *Társadalmi Szemle* közölte 1990/4. számában, *Lukács György politikai végrendelete 1971. január* címmel; az 1957. március 10-i snagovi levél a 86. oldalon található. (Agárdi Péter információja alapján.)
5. Lukács mint a magyar Vörös Hadsereg politikai biztosa állítólag tizedeltetett a fronton. Nem vagyok biztos benne, hogy a történet igaz, vagy hogy úgy igaz, ahogy többször is elmesélte; de nagyon nem szerettem, hogy dicsekedt a bátorságával: „Még tizedeltetni is mertem”.
6. Kun Béla ugyanis a másik kommunista frakció vezéralakja volt. Lukács a Landler-frakcióhoz tartozott.
7. Örökbe fogadott fiát, Ferkót – Jánossy Ferenc ismert közgazdászt – Lukács nagyon szerette.
8. Lásd például <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-41926433.html> (letöltve: 2016. november 26.).

Lukács – töredékek, személyesen

RÉSZLETEK EGY KÉSZÜLŐ ÉLETÚT-INTERJÚBÓL

NÁDRA VALÉRIA: *Tanár Úr mesélte, hogy első, egyéves amerikai ösztöndíja (1970–71) idején, interjúkészítés céljából találkozott Herbert Marcuséval, akinek Önt meglátva első kérdése az volt: Ön is Lukács-tanítvány? Ezen némiképp elcsodálkoztam, hiszen Helleréket jól ismerte előzőleg Korčuláról, nehezen tudom elképzelni, hogy nem került szóba, vannak még tanítványok, akik épp nem tartózkodnak a szigeten... Ha Marcusének szabad... hogyan lett Ön Lukács-tanítvány?*

ALMÁSI MIKLÓS: Nagyon kell ugyanom visszafelé az időben. Tizenhét éves koromban az úszás mellé bejött Lukács György. Rossz tanuló voltam. Anyám tanárt vett mellém, francia–német szakos, lelkes filosz és Lukács-rajongó. Persze, a tanulás mellett én is belebonyolódtam Lukács könyveibe (1948-at írunk). Mivel akkor épp Gorkij *Klim Szamgin élete* című négykötetes regényét olvastam, nekiláttam esztétikai dolgozatot írni. Írógép,

papír és nagyképűség volt. A tanulmányt elküldtem Lukácsnak. Pár hét múlva jött az üzenet, hogy Szigeti József (Lukács docense volt) hívta, és bemutat az Öregnek. Az ELTE mai épületében volt az intézete, ott várt Lukács György, haptákba vágta magát, és kezét rázott velem, a taknyos középiskolással. Mindjárt faggatásba kezdett, hogy miképp jutott eszembe a regény kapcsán a hegeli „jelenség–lényeg” problémába akaszkodni? És, hogy tetszik neki az írásom, jöjjen a szemináriumára, kedden van, a 3-as teremben. Ja, és hogy engedem-e, hogy lehozza a *Forum* című folyóiratban.

N. V.: *Engedte.*

A. M.: Igen. El voltam ájulva. Mentem a szemcsire – tömött terem, hely alig, de beültem fél fenékkal egy székre. Már nem emlékszem, mi volt a téma, a megilletődöttségtől csak az Öreget láttam,

ahogy szivarfüstbe csomagolva magyaráz. Később, persze, változott a helyzet. Említettem, 1948–49-et írunk, megjelent a Lukács elleni első támadás, írója Rudas László, megindult a boszorkányüldözés.

A szemcsin, ahol fél évvel korábban még teltház volt, csak ötvenhatsan ültünk: a Heller–Hermann házaspár, Mészáros Vica, Mészáros István és még egy-két elszánt (naiv) fickó, meg én, a gimnazista. Persze, hogy elszálltam. Jön egy cikkem egy nivós folyóiratban, bár még csak hetedikbe járok, és a világhírű prof a hónap alá vesz... olyan beképzelt taknyos kamasz lettem, amelyet nem látott a világ. A Francia Intézet könyvtárából kivettem Heidegger akkor megjelent, kis könyvét (*Lettre sur l'humanisme*), és a farzsebembe dugva sétálgattam vele a gimi folyosóján. Persze úgy, hogy kilátszódjék a szerző neve.

N. V.: *Tanár Úr, kerülgeti az '50-es éveket, mint macska a forró kását, nem kellemes élmények, de egyszer túl kell esni rajta...*

A. M.: Igaza van. Mivel már pár éve Lukács-hoz jártam, érettségi után eldöntött dolog volt, hogy filozófia szakra megyek. Filozófia szak, tehát ELTE Bölcsészettudományi Kar. Igen ám, de a rendszer rossz szemmel nézte a kart, és benne a filozófia szakot. Hivatalosan Fogarasi Béla vezette, de Lukács is

ott volt, igaz, már letiltották a tanításról, büntiből csak szemináriumot tarthatott.

Mikor be akartam iratkozni, már csak másodév volt. Ezért átirányítottak a marxizmus–leninizmus szakra. Később ebből lett a Lenin Intézet. Mit mondjak, pokol volt, bunkó tanárok, még primitívebb pártfunkciók ültek a padokban – én meg Lukács György világszínvonalára mellől jöttem. Nem telt bele sok idő, hogy Tito elvtárs árulása kapcsán vitába keveredtem, azonnal felfüggesztettek, és kicsaptak. Lukács összetelefonálta a fél Pártközpontot, így maradhattam, de gyanús státuszban, állandó megfigyelés alatt.

Ott álltam az első év végén, de az ELTE filozófia szakán már csak harmadév indult, mégpedig a negyedévesekkel összevonva. Közöttük volt Mészáros István, a nagy Lukács-kedvenc és Tánczos Gábor is. A filozófia szakra sem volt egyszerű bejutni, a „megbízható elvtárs”, Fogarasi Béla fenekedett Lukácsra, és kiadta a docensének a felvételi után, lehet, hogy Lukács ajánlja ezt a kölket, de ez egy tehetéstelen fráter, nincs itt helye, tudta, hova járok délutánoként...

N. V.: *Hova?*

A. M.: Lukács-hoz. A Lukács-szemcsi lassan ballagott „négyöt magyar összehajol” alapon. Mi, hű-

ségesek, odajárók jóban lettünk. A Heller–Hermann lakásán – pár értelmiségivel kiegészítve – folyt tovább a vita, meg úgy általában a helyzet elemzése. Nem volt veszélytelen. Rákosiék szerettek volna egy Lukács-pert csinálni. Révai oldotta meg a gordiuszit. Tudni kell, hogy '19 óta kutya-macska barátságban voltak, magázódtak, de bírták egymást. Szóval az lett a megoldás, hogy Lukács György írjon egy önkritikát, megírta, a per ugrott, mi meg jártunk Flaubert-t elemezni.

Egy szemcsin egyszer Zola *Germinal* című regényét kellett elemezni a vita bevezetőjeként. Én persze olvastam Lukács György naturalizmus-elemzéseit, és az általában vett naturalizmus-jellemzőket ráhúztam szépen a regényre. Ebből irtózatot bukás lett. Lukács kimutatta, hogy Zola naturalista ugyan, de a *Germinal* nála „a realizmus győzelme”, ez a regénye más, mint amit stílusként követett, és hogy ezt a referens (én) nem vette észre, pedig egy elemzésnek a „műhöz való érzékeny közeledés a lényege”. Szóval rideg tárgyyszerűséggel letolt. Hetekig betege voltam e letolásnak, de így tanultam meg, mit jelent műelemzésben elmerülni. Máig ebből élek.

N. V.: Heller Ágnes idézem (*Biciklizó majom*, 134–135.): „Novemberben

egymás után tartóztatták le a barátainkat. (...) Az Esztétika Tanszéken Almási Miklóssal maradtunk ketten. Egy nap Miklós közölte, hogy az ÁVO revolvért talált a könyvtárunkban. (...) Azt mondtuk magunknak: »Most mi következünk.«” – Tanár Úr, emlékszik az esetre?

A. M.: Jó, hogy kérdezett – rémes epizód volt az életemben. Én ugyanis jelen voltam, mikor a könyvtárat rendező P. elvtárs megmutatta, hogy a könyvek mögött mit talált: egy, a seregben rendszeresített, szovjet mintájú parabelumot... Csak az én emlékezetem szerint az eset nem '57 novemberében, hanem '58 tavaszán lehetett, mintegy igazolva, előkészítve a kirúgásunkat. Az egészben az volt a rémes, hogy még érvényben volt a statárium: fegyverrejtegetésért halálbüntetés járt. Akkor is, ha „implantált” fegyverről volt szó, vagyis, ha valamelyik ávós megbízott rakta oda, az egyébként frissen rendezett könyvtár könyvei mögé. De a lelet felfedezésének pillanatában ez a tantusz még nem esett le. Oké, mondtam P. elvtársnak, hívja az illetékeseket. A fura az volt, hogy amikor P. elvtárs kinyitotta a folyósóra vezető ajtót, azonnal három ezredes jött be. (Rákészültek?) Tudom-e, hogy ezzel a forradalom (ellenforradalom) idején lőttek. Mondtam, október 21-től november közepéig nem voltam a város-

ban – Kőbányáról begyalogni kicsit fárasztó. De nézzem meg a fegyvert! És a kezembe akarta nyomni a pisztolyt. Próbáltam háritani, végül benne volt a markomban. Belenéztem a csövébe, vadi új módon volt karbantartva, maga a pisztoly pedig tökéletesen pormentes volt, ami ugye, egy poros könyvtárban – majd másfél évvel az események után – maga a csoda lenne, mondtam. Még annyit dadogtam, hogy ezt csak odaplántálhatta valamilyik rosszakaró. Ezen aztán vitáztak még az ezredesek, becsomagolták a stukkert, és leléptek. Akkor még hatott a „spat”, még nem tojtam össze magam a főtisztek kiabálásától, de otthon Ági, a feleségem azonnal kapcsolt, ebből akasztás is lehet... soha az életemben nem jött elő ez a „fegyverrejtegetési” ügy, nyilván így védekezik az elme.

N. V.: *Hogyan tovább, mikor egyetemi adjunktusból sikerült leharcolnia magát egy gimnázium könyvtárába?*

A. M.: A helyzetet egyszerűnek láttam: innen kirúgtak, és megyek oda, most épp a Baár–Madasba, ahol várnak, van státus, pihentető meló stb. Csak később kezdtem el csodálkozni...

N. V.: *Min csodálkozott? Nem lehet mindenkit kivégezni, büntetőtáborba küldeni, bebörtönözni, megélhetés nélkül hagyni, már azok közül, akik*

itt maradtak... Az értelmiségiek egy csoportja önként vonult ki, és megalapították a Rozmaring téleszt, egy idő múlva azok is visszatértek eredeti foglalkozásaikhoz, kutatásaikhoz. Csúnya dolog, amit művelek, hatéves voltam, Ön pedig ifjúkora virágában került ebbe a rémes forgatagba, mint ha egy jól induló pálya tört volna ketté, mikor még szinte alig kezdődött el...

A. M.: *Hogy min csodálkoztam? A megtorlás éveiben voltunk, hogy is van ez? Lebuktunk, de volt fizetésünk – 1050 Ft. Közülünk – Lukács György fanatikusait, meg néhány '56-ban lefeketedett értelmiségit értve (pl. Huszár Tibort) –, mindenkit kicsaptak valamilyik középiskolába: Hellert a Veres Pálnéba, Hermannt a József Attila Gimibe (azonnal szervezett egy színjátszó kört, amelyre Szilágyi Tibor a mai napig hálával emlékszik). Hogy Márkus hová került, arra nem emlékszem. Fehér Ferencsel toltak ki a legjobban, Csepelre vezényelték, ami tönkretette az éjszakai munkáját: korai lefekvés, hogy reggel 8-ra kiérjen a világ végére, rá valamiért még nálunk is pipább volt a rendszer. De azért írta máig klasszikusnak számító Dosztojevskij-könyvét, *Az antinómiák költőjét*, amit aztán csak 1972-ben engedtek publikálni.*

Engem délutáni tanulószobába osztottak be. A *látszat valósága* című könyvemhez kezdtem olvas-

ni, anyagot gyűjteni, kaptam egy kutatónapot, akkor mehettem könyvtárba. Beültem a tanulószobába, és jegyzeteltem: Husserl, Max Weber, Sartre, C. Wright Mills (amcsi szociológus) volt a penzum, de kedvencem (máig) Georg Simmel volt (hatalmas életművel, egyébként Lukácsnak is mestere volt). Otthonra várt *A tőke nyersfogalmazása* című vaskos kötet, akkor jelent meg az NDK-ban (*Grundrisse* volt a beceneve). Ez a Marx-mű lett később *A látszat valóságának* egyik tartóváza.

Mindnyájan így csináltuk, mert Fehér Feri a lebukás másnapján azt mondta, lehet panaszkodni, meg szidni a rendszert, de hogy ne szüllessen könyv, olyan nem létezik. És idézte Golda Meir szavait: „Azt kérdik, mi lesz, ha Izraelt egy bomba miatt elárasztja a tenger? Nos, akkor kopoltyút növesztünk, és túléljük”. Ez lett a mottónk.

Egyébként akkor hetente összejártunk. Hellerék nagy „házat vittek”, de olykor nálunk jöttek össze a „kopoltyúsok”, zenét hallgattunk (Supraphon-korszak, rémes előadókkal, de a zene egy transzcendens világba repített, ki a nyomorúságból...) Feri piált keményen, többnyire a fürdőszoba lett a vége, Heller magyarázott, Hermannnt nem érdekelte a zene, csak bagózott. Én meg tanultam. És a kávé-vodka-Chopin közben magyaráz-

tam is, hogy ti. a szociológia milyen korszerű tudomány (akkor újdonságnak számított Magyarhonban). A '60-as években vagyunk, nálunk még tabu volt ez a burzsoá torzszülemény – érdemes belemélyedni, meg hát szabad pálya maradt még a film. Bíró Yvette rá is vett bennünket, hogy dolgozzunk a *Filmkultúra* című folyóiratba. A viták persze olykor ordítózássá fajultak, de ez csak adrenalingerjesztő hangpróbába meg gondolatcsiholás volt. Hát, valahogy így éltünk kopoltyúval 1962-ig: én akkor szabadultam a száműzetésből, számomra akkor nyílt ki a Színháztudományi Intézet kapuja.

N. V.: *Soha nem tudtam igazán fel fogni, miért kell Budapesti Iskola is, meg Lukács-iskola is, hiszen alapjaiban lefedi egymást a kettő. Egyszerű, mondhatnám „paraszti” elgondolásból kiindulva a Mesternek bizonyára az lett volna jobb, ha minél nagyobb körben terjednek el a tanításai, akkor is, ha egyszerre többen vitatkoznak vele, mi szükség volt a „belső kört” kiemelni a „külső körből”? Akik az előzőből kimaradnak, előbb-utóbb „útitársnak” érzik magukat. Miért van szükség az egyenlők között egyenlőbbekre? Erre a dilemmámra részben választ kaptam Vajda Mihály most megjelenő Szög a zsákból című, kitűnő könyvéből. Ön szerint hogyan történtek a dolgok?*

A. M.: A '60-as évek közepén már világos volt, hogy a disszertációmból nem lesz semmi. Pernel András tanácsára elkezdtem *A látszat valósága* című könyvemen dolgozni. A könyv ötlete egy Hegel-szemináriumon született, a filozófusnál két rokon fogalom van: a jelenség (*Erscheinung*) és a látszat (*Schein*). Ez szöveget ütött a fejembe. A jelenség ugye valami mélyebb, lényegre, törvényszerűsége utal. Bizonytalan fogalom, lényege, hogy tovább vezet, és valami mélyebb törvényszerűség felszíni megjelenési formája (Hegelnél és részben Marxnál is). A látszat viszont csalóka tünemény, pont ez a problémája: kikerülhetetlen és mégis hamis megjelenési forma. De miben különbözik – akár a hegeli *Logikában* is – a „jelenségtől”, meg ugyancsak hegeli terminust használva: a jelenség–lényeg összefüggéstől. Könyvem témája tehát a látszat-probléma megoldása, mégpedig a társadalomban előforduló látszatokra koncentrálva.

Lukácsnak tetszett, hogy a „filozófia doktora” cím eléréséhez ezt a témát választottam, jóllehet, még kandidátus se lehettem, az ismert okok: Lukács ellenforradalmi tevékenysége és az én Lukácshoz való kötődésem. A '60-as évek – a nagypolitika szférájában – a revizionizmus üldözésével teltek, nemcsak az én kandidátusim állt, de Lukács

is le volt tiltva minden szereplésről, írta *A társadalmi lét ontológiájáról* című művét, németül, persze. „Jó, ha az embernek két íróasztala van, egy magyar, meg egy német, védettséget ad”, mondogatta. Aztán változott az orosz politika, és enyhült a politikai zárkahangulat. 1967-ben Rényi Péter felkereste Lukácsot, hogy mi lenne, ha békét kötnének, mármint az Öreg és a pártvezetés. Össze is jött a béke, de az Öreg feltételeket szabott: tanítványai könyvei jelenjenek meg, a félbevágott tudományos fokozatdossziékat nyissák ki újra, fejezzék be a fokozat odaítélését, külföldi előadásokra engedjék ki a tanítványait, stb. Ám alighogy megszületett a béke, jött az orosz tankok prágai bevonulása, Heller és még pár magyar filozófus – nyugati kollégákkal egy nemzetközi konferencián, Korčula szigetén tanácskozott, vitázott. Az orosz invázió (és ebben a magyar részvétel) hírére azonnal tiltakozó felszólalást publikáltak – nyugatiak-keletiek: mindenki aláírta. Aczél dühöngött, én rohangáltam (csökkenteni a károkat), de hiába. Heller, Vajda és a Lukács-iskola egy része „lefeketedett”. Frontális támadás indult a Lukács-lázadók ellen... Elbocsátások következtek, publikációs tilalom – amit kiegyenlítendő, Aczél intézkedett, hogy legyen fordításmunkájuk a kirúgottaknak.

Innen datálódik az ún. *Budapesti Iskola* szervezeti alakja, fogalma, vagy hogy is mondjam. Fehér Ferenc – akkor már Heller férje – (még a prágai bevonulás előtt) szervezett egy válogatott tanulmánykötetet ezzel a címmel, Kardos György el is fogadta (volna). A kötetben sokan szerepeltünk: Zoltai Dénes, Tőkei Ferenc, Eörsi István és persze a „kemény mag” (Fehér, Heller, Vajda, Márkus), valamint talán még néhány „útitárs”, ahogy akkor zsargonja nevezte az ilyen kültagokat. Ahogy emlékszem, a két kötetre tervezett mű kb. húsz résztvevőt számlált. Én egy akkor még friss, de Sade márki-ról írott, hosszabb dolgozattal („*De Sade márki szerencsétlen gyermekei*” címmel) szerepeltem volna a kötetben. A ’68-as bevonulás azonban olyan fordulat volt, hogy a kötet sorsa megpecsételődött.

A *Budapesti Iskola* név – mondanám, azonban fennmaradt: azok tartoztak bele, akik kitarítottak a szovjet bevonulás elleni tiltakozás mellett, és akik szakítottak a rendszerrel. Pontosítok: akik belátták, hogy az ún. szocialista rendszer megreformálhatatlan, hiába indult orosz és főleg magyar reformmozgalom. A Lukács-iskola kemény magjának véleménye: egy halott rendszerrel nem kötünk kompromisszumot.

Volt ennek az osztódásnak egy apró – személyemet érintő – mel-

lékága. Mikor elkészültem a *Látzat-könyvvel*, az első volt, hogy a Heller–Fehér-kettős olvassa, mondja el véleményét, hátha tudom használni. Különböző is ez volt a szokás: egymás kéziratait körbeadtuk, mindenki olvasott mindent.

Meghívtak teára, és a némileg formális-feszült hangulat már figyelmeztetett, hogy itt balhé is lehet. Fehér pár mondatos bevezető sármörködés, „hogy vagy/mi újság” csevej után rögtön a lényegre tért, és a könyv elméleti alapkérdését vette elő, azt támadta: a hegeli „jelenség–lényeg” megkülönböztetés marhasága. Még nagyobb baromság a hegeli látszat-fogalom (Hegel szerint a látszatban is ott rejlik a lényeg – a törvényszerűség – ilyen-olyan vonatkozása, csak rejtett, kódolt alakban) sem ér fabatkát sem, mert még a „jelenség–lényeg” megkülönböztetésnél is nagyobb tévedés. És mivel én ezt gondolkodás nélkül átvettem, illetve továbbgondoltam, sőt könyvem részben vagy egészében ezekre a fogalmakra épít – legyenek oly szíves ezt a négyszáz oldalas kéziratot eldobni, és átírt formájáról majd tudunk beszélgetni.

A frász tört ki. Jó, lehet, hogy téves volt a könyv egyik tézise, de ezért most írjam át az egészet? Szó nem lehet róla. Nekem ez így lett kedves gyermekem, alapgondola-

tához meg ragaszkodtam – tíz évem volt benne. Megkérdeztem, hogy mi van, ha nem írom át? Akkor szakítunk – mondta Fehér, nem ilyen direkt formában, csak célozva az iskolából való kizárásra – vagyis te már nem leszel a Budapesti Iskola tagja, mert ez a probléma, amiről itt beszélgetünk, *olyan választóvonal*, ahol döntened kell: velünk akarsz jönni, vagy magadra maradsz. Fehér azt is említette, hogy Lukács akkor már alakuló *Ontológia* könyvével is vitáik vannak, lehet, hogy ott is szakításig megy a vita.

„Tudjátok mit? Nem javítok, nem írok át semmit, a könyv így marad.” És tényleg szakítás lett a vitából. A disszertáció védésére '71-ben került sor. A filozófustábor egy emberként maradt távol a védéstől.

Attól kezdve, ha bárhol szóba került, hogy van egy Budapesti Iskola – nevem kimaradt, mint ahogy kimaradt Zoltai Dénes, Eörsi István vagy Tőkei Ferenc neve is. Maradt a négy jeles név: Heller, Fehér, Vajda és Márkus György. Köröttük egyre szorult a hurok, 1977-ben (ha jól emlékszem) Heller, Fehér, Márkus emigráltak előbb Ausztráliába, aztán Amerikába költöztek: Hellert meghívta a New York-i *New School for Social Research* nevű egyetem, ahol Fehér is kapott állást. Márkus – súlyosan beteg, nem költöztethető gyermeke miatt – maradt Auszt-

ráliában, ott is halt meg 2016-ban. Vajda Mihály egy ideig Németországban tanított (abból élt), aztán hazatért.

Ausztrál munkájukat sokáig támogattam Pestről, könyveket, hiányzó referenciaműveket küldtem Fehérnek, leveleztünk – nem volt harag köztünk. 1993-ban felkerestem őket New Yorkban. Kellemes este volt: régi barátok találkozása, béke, összeölelkezés.

N. V.: *Hogyan érintette Önt ez a szakítás?*

A. M.: Nem kommentálom, túléltem, független gondolkodó lettem, talán jót is tett anarchista lelkemnek: nem volt fegyelmező „felettesem”. Lukáccsal – haláláig, 1971-ig – jó viszonyban maradtam, feljártam az akkor már nagyon beteg Öreghez, akárcsak Eörsi vagy Tőkei. A történelem paradoxona – a rendszerváltás után Helleréssel kibékültünk (New Yorkban), és mikor hazatértünk, ismét jó viszonyban éltünk egymással.

Lukács hosszú betegség után (tüdőrák), 1971. június 4-én elhunyt. Az iskola tagjai a kilóhető, szabad préda státuszába kerültek, nem volt, aki megvédje őket. (Azért LGy-nek idős korában, büntetésének idején is nagy befolyása, mondhatni hatalma volt.) Jancsó Miklós *Fényes szelek* című filmjének vitáján Rényi azt találta mondani,

hogy Lukács visszaél népszerűsége hatalmával. Mire Lukács: „nekem nyugdíjasként annyi hatalmam sincs, mint egy egérnek”. Rényi: „a maga hatalma nem pozícióhoz kötött, neve, világhíre nagyobb hatalom, mint amivel bármelyi állami intézmény vezetője rendelkezik, beleértve az én pozíciómat”. Taps, poén Lukácsnál.

Pár, szándékom szerint objektív szót szólnék barátomról, Fehér Ferencről. Kiskorunk óta közös pályán mozogtunk. Az *Új Hang* című folyóiratban – valamikor 1952-ben – három fiatal jelentkezett: Fehér, Konrád György és Almási Miklós. Attól kezdve igen jó viszonyban voltunk Fehérrel, egy darabig Konráddal is. Csodáltam Fehér Feri politikai elemzőképességét, analitikus agyát, olvasottságát, meg hogy mindenféle hazugságon azonnal átlátott (Aczélon is...). Az történt aztán, hogy beleszeretett Hellerbe, Ági meg elvált Hermann Istvántól.

A szerelemből házasság lett. Akkor Feri feltette nekem a kérdést: kivel maradsz barátságban, Hermann-nal vagy velem? Mondtam, hogy nekem barátaim vannak, nincs vagy-vagy viszony köztük, ne állíts ilyen „bolsevik” kérdés elé. Jó, akkor most vége a haverságnak, maradj Hermann-nal – mond-

ta mérgesen. Persze, csak indulatában, később többször is vitáztunk, de ez a testközeli barátság, ami addig élt köztünk, megszűnt. És akkor tűnt fel nekem Fehér Feri sajtó-politikai analízisének mozgatója: lelke mélyén megmaradt benne a jakobinus (és bolsevik) vagy-vagy szellem, nincs kompromisszum, nincs olyan, hogy megértjük a másikat, és megbocsátunk. Mindez velejárója volt Fehér kíméletlen elemzőképességének. Ő mondta ki először Lukácsnak és nekünk, hogy ki-ki hagyja abba a szocialista rendszer „belülről való” megreformálhatóságának utópiáját: a rendszer halott. Megdöbbsentem, Afganisztán után már világossá vált, hogy neki volt igaza. De ez a brutális lényeglátás volt az eleme.

Lukácshoz azzal kötődött, hogy felajánlotta az Öregnek, csinálj *Az esztétikum sajátossága* című, két hatalmas kötetben publikált művéből egy olvasható, egykötetes, rövidített változatot. Ez a variáns meg is jelent, attól kezdve „házvezető” lett Lukács körül, levelezését, politikai kapcsolatait, köznapi életét segített intézni: nélkülözhetetlen lett. És eközben kivédte azokat a manővereket, melyek a Lukács-oeuvre örökségéért folytak.

'68 és a korcukai „aláírás-akció” következményeivel számolt, és begyűjtötte a Budapesti Iskola elnevezésű projektet: szerintem a rend-

szerrel való, radikális szakítás járt a fejében. Nem a halott rendszeren belül kell Heller Ági zsenialitását kifejtteni, hanem a világ pódiumán, és ehhez a Budapesti Iskola kitűnő „brandként” szolgált: eladható volt. Ez könnyítette meg amerikai meghívását, beépülését az „utazó előadók” szűk (ám elit) körébe. Más kérdés, hogy az ún. Lukács-iskolán belül mély szakadékot hozott magával.

Az egész koncepcióhoz persze egy dolog volt nélkülözhetetlen: Heller Ági zsenialitása. Lukács korán észrevette, hogy ez a nő messze kiemelkedik tanítványai közül, és mindent megtett, hogy egyengesse külföldi megjelenéseit, porondra lépését. Amit aztán Fehér Feri gyakorlatba ültetett: ő tudta, kinek és hogyan kell levelet írni, melyik kiadó fogadóképes, stb. Vajda Mihály is hallatlanul bátor és mély gondolkodó, ma is, akkor is. Ő Németországban próbált gyökeret verni. Márkus maradt – családi okait említettem – Ausztráliában. A Budapesti Iskola végül is két emberből állt – hogy némileg ironikus legyenek.

N. V.: *Kénytelen vagyok újra feltenni a kérdést, miért kellett kiválni az egyenlők közül az egyenlőbbeknek?*

A. M.: Hát azért, mert Heller tényleg több volt, mint mi többiek, másodszor ott volt mögötte Fehér

Ferenc távolra tekintő stratégiája: a plebsszel szemben – akik csak a magyar szemétdombon voltak kakashok, vagyis szellemi nagyságok – ők (mármint Feri és felesége) külföldön fognak karriert csinálni. Ez a szándék emelte ki és különítette el a négy filozófust a többiektől.

N. V.: *Feltételezhetően az iskolán belül nem értett egyet mindenki se az alapkérdésekkel, se a többivel. Én ma, 2017-ben, ezt természetesnek tartom. Léteztek-e a Lukács-iskolán belül különböző nézetek?*

A. M.: Hát persze, hogy léteztek, mindenki azt csinált, amit akart, Fehér radikális volt, Eörsi (’56-os börtön után) szabad szellem, Almási úszott, és tojt az egész „klikkrendszerre”, nem érdekelt. Jártam a színházakat, filmkritikus voltam, majd szociológiával kezdtem foglalkozni. Tudományos szabadság volt az iskolán belül.

N. V.: *Hogy történhetett, hogy erről nem jelentek meg nyilvánosan felváltalt viták?*

A. M.: Téved, csak Ön nem olvasott eleget. Nagyon is vállalták, ők közölték álláspontjukat – de nem volt visszhangja. Mert az az igazság, hogy a Budapesti Iskola kiválása, megjelenése, formációjának ténye nyilvános gesztus volt. A „Levél Lukács Györgynek az Ontológia c. kéziratról” című írásban

szögezték le Lukáccsal szembeni kritikájukat, s benne (inkluzív) az iskolával való szakítást. Ugyanis az Öreg közreadta mindenkinek vaskos irattömegét – én is kaptam, csak hogy én nem voltam olyan okos, mint Heller–Fehér, csak áhítattal tudtam olvasni a könyvet, és sok tanulmányomban ismertettem a szellemi szféra ontológiájának lukácsi felfedezését. Ezzel szemben a publikált levél arról szólt, hogy mától kezdve külön úton járunk mi (értsd: Heller, Fehér, Vajda, Márkus) és az összes többi, főleg az Öreg. Ha jól emlékszem, a *Filozófiai Szemle* című folyóiratban jelent meg, valamikor '68 körül.

N. V.: *Ez tehát a Lukács Györggyel való szakítást is jelentette...*

A. M.: Mielőtt nyilvánossá tettek volna az Öreggel való szakítást, azaz kilépést abból a kreliből, amit a „Lukács tanítványság” jelentett, eljöttem hozzám, ahol nagy társaság volt – Bíró Yvette is ott volt, Zoltai is, tán Eörsi hiányzott, de voltak „civilék” is. Valami szülinapi buli lehetett. Ott mesélték el mindenkinek, hogy mától kezdve ők már se nem marxisták, se nem Lukács tanítványok, az *Ontológia* című háromkötetes mű elhibázott, szenilis alkotás. Ezt a véleményüket előbb becsületesen beolvasták az Öregnek, aki szkeptikusan legyintett, és kitarított leírt-megjelent állás-

pontja mellett haláláig. Nem haragudott meg a „mester megtagadása” gesztusra, továbbra is nyomta Heller világpódiumi karrierjét. De a szakítás nyilvános volt. Igaz, kevesen vették tudomásul, csak a szakma legbelső körei tudtak róla. Vajda később azt is megírta, hogy miért nem tartja már magát marxistának – igen helyes és szellemes érveléssel. Én nagyon bírtam Vajdát, ő is engem – gondolom –, máig jóban vagyunk, legutóbb méltattam valamiért a *Litera* oldalain.

A nálunk kávézó, meghívott „laikus” társulat döbbenet hallgatta a „lázadás” szövegeit – Bíró Yvette reakciójára emlékszem, fel volt háborodva, hogy mikor amúgy is üldözésnek van kitéve ez a társulat, miért kell frontot nyitni az Öreg ellen? Nem hiszem, hogy volt akkor bárki is, akinek tetszett volna ez a szakítás. De a Budapesti Iskola már átment a magyar, de még inkább a nemzetközi irodalomba.

N. V.: *Azért érdekes, hogy a magyar értelmiségi közvélemény ezt alig vette észre. Meg kell kérdezem, mindezek hogyan érintették személyesen?*

A. M.: Egy darabig izgatott, de aztán minden ment tovább a régiben. Feljártam az Öreghez, Hellerrel továbbra is jó viszonyom volt – ő nem volt ilyen bolsevik radikális, mint Feri, írta könyveit,

nem foglalkozott ilyen pszilicsáré ügyekkel... Inkább közvetlen környezetem szívta fel magát: hogy lehet ilyet csinálni, részint az Öreggel, részint Almásival... Úgy gondoltam, hogy ha tűz alatt vagyunk, tartsunk össze.

Persze, a hatvanas években belőlem is előbujt a lázadás szelleme: a *Színházesztétika* című könyvemem dolgoztam, ahol LGy számomra túl konzervatív koncepciót képviselt: a színház szerinte csak az irodalmi kanavász leképezése, vagyis csak szövegcentrikus lehet, annak többféle értelmezési lehetőségét keresni (ld. hermeneutika) téves út, mondta. A *rendezői színház*, aminek esztétikáját én akartam kibontani, távol állt tőle. Itt eltértek gondolataink.

De az *igazi leszakadás a Mester-ről* a Kafka-vita volt. LGy írt egy tanulmányt: *Thomas Mann vagy Kafka* című alfejezettel, amiben – a „realizmus-elv” nevében – Mann mellé állt, és brutálisan kritizálta kedvencemet, Kafkát. Ezt már minden tanítványi lojalitásom ellenére sem tudtam benyelni, Kafka és vele a modern avantgarde művészet, kezdetben csak Brecht, de aztán a többiek is szívem csücskévé lettek, és mellettük törtem lándzsát Messteremmel szemben. Vitakoztunk is, ő hagyta, hogy menjek az én

utamon, mert a realizmus is velem maradt, ő meg liberális terrorista volt...

Lukács Györggyel való utolsó találkozásom helyszíne: valamikor 1970-ben valahonnan kísértük haza, de a házban nem működött a lift. Így aztán Jánossy Ferkóval (közgazdász fiával) „gólya viszi a fiát” fogással felrohantunk a pehelykönnyű Öreggel az ötödikre. Pár héttel később már csak a temetőben találkoztunk.

N. V.: *Ezek szerint a Lukács-kör az „üldözöttek klubja” volt?*

A. M.: Lukácsot a húszas években Németországban, majd a Szovjetunióban a harmincas években, aztán idehaza, '56 előtt, és után állandóan piszkálták, olykor lecsukták, máskor csak sittel fenyegették. Tanszékét elvették, nyilvános szereplésétől eltiltották, tanítványait – ahogy már írtam – kinyomták falura, libát legeltetni.

N. V.: *Vajon hogyan lehetett iskolát csinálni folyamatos pergőtűz alatt?*

A. M.: A támadások sora végigment '56 előtt és után. Középpontban a *revizionizmus* vádjával, Hruscsov '58-ban ebben a politikai terminusban határozta meg a szovjet rendszer fő ellenségét. Idehaza: Szecsődi elvtárs, Kiss Artúr elv-

társ, Balogh elvtárs teli szájjal ordították, hogy Lukács a leninizmus megtagadója, csak Marxot isteníti, s abból is a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* című (zseniális) apokrif szövegét.

És persze Lukács bűne volt az is, hogy ünnepelteti magát, azért tartja tanítványait, hogy az ő revizionizmusát dicsőítsék. De Lukács ellen a fő vád: a szovjet irodalom–művészet hanyagolása, minden csak a „nagyrealizmusról” szólt nála (ld. *A realizmus problémái* című zseniális kötetét) – ami persze annyit jelentett a Szecsődi–Balogh–Kiss csapat számára, hogy az igaz művészet (realizmus) csak a nyugati irodalomban létezik, nem ám a Szovjetunió nagyszerű műveiben. Így pl. miért nem írt a *Távol Moszkvától* című csodás eposzról? (Hogy miért nem? A rendszerváltás után kiderült, hogy a regényt „dekódolni” kell: hiszen szereplői a transz-szibériai vasút második vonalát építik hihetetlen szenvedések közepette – csak hogy az építők rabok, Gulágra ítélték voltak, az Ázsájev nevű skribler azoknak a szerencsétlenek a „hősiességét” örökítette meg.)

Vád volt még, hogy Lukács *burzsoá objektivizmust* hirdet – akármit is jelent ez a kreált terminus. Szerintem kb. annyit, hogy az Öreget az igazság érdekelte, minden ideológiai szépítés, átfestés, tupírozás

nélkül. Ja, és vád volt még, hogy nem szereti Sztálin elvtársat – se élő Vezérként, se a halott Generalisszimusz emlékeként. Ellenkezőleg: a „sztálinizmus továbbélésének kritikája” címen írogatott cikksorozatot nyugaton, mindenféle mocskolódást a szovjet rendszerben még uralkodó sztálinista struktúrák ellen. (Lukács a XX. Kongresszus, Hruscsov Sztálint leleplező beszéde alapján támadta a hatvanas években visszaépülő, konzerválódó sztálinizmust, hát igen, nyugaton – itthon talán lehetett volna ilyesmit publikálni?) Mindennek következtében – mondta a kivégzőosztag – leszarja a szocialista realizmust, korunk művészeti csúcsteljesítményét. („Le-tojta biza”, mondanám, csak nem verte dobra.) De aztán rákényszerült „elismerni” teljesítményeit, ’49–51-ben – kettős önkritikája után – ezért jelentette meg a *Nagy orosz realisták–Szocialista realizmus* című kettős kötetét, benne szoc-reál szerzőkről, olyanokról akiket „még” el tudott fogadni: Gorkijról, Solohovról, Platonovról – a „Józsi” (Révai) tanácsára... Egy ember, aki megjárta a Ljubljankát, tudta, hogy nem babra megy a játék.

Mindezzel csak azt akarom jelezni, hogy Lukácsnak hazatérése (1945) óta egy perc nyugalma nem volt Magyarhonban, állandóan támadták, fenyegették, vádolták –

miközben nyugaton sztárolták. Ő pedig nem is magát védte, tanítványaiért harcolt tűzzel-vassal. Csak jelzem, hogy egyik legzseniálisabb műve, *A fiatal Hegel (Der junge Hegel)* már 1938-ban, az orosz emigrációjában elkészült, de Lukács megvárta, míg a Szovjetunió befejezi a Honvédő Háborút, és csak 1948-ban engedte publikálni (Svájcban), szóval lojális volt – a semmiért. (1968-ban békült meg vele a párt, személyesen Kádár elvtárs is.) Hogy aztán – még ugyanabban az évben – kezdődjön újra a háború a korçulai kiáltvány miatt. És kapta a pergőtüzet, „elkorcsulásodott” tanítványaival együtt. (Amiből én, aki nem voltam Korçulán – a szovjet bevonulást elítélők között – ugyancsak kaptam, mert, hogy a híres Panfilov-filmet idézzem: „A tűzön nincs átkelés”.) Aztán Lukács temetése (1971) után átmeneti csend, majd a rendszerváltás után azonnal elkezdődött az 1919-es Vörös Hadseregbeli politikai tiszt „bűneinek” felhánytorgatása, azaz a „véres kezű filozófus” leleplezése. Például a „tizedelés-ügy” a Tiszánál. Ez a „vérvád” azóta is folyik: Lukács – elátkozott nagyság a magyar ugaron.

Soha, egy percre nem szüntek meg támadni a pártbéli elvtársai, egyéb ellenségei, és rajta keresztül – illusztrációként – a „Lukács-klub” (tanítványok) műveit, fel-

lépéseit, státuszait, életét stb. is szinte folyamatosan tűz alatt tartották. Lásd pl. az ún. „filozófusvitát” 2011-ből (a *Magyar Nemzet* hasábjain, mikor sikkasztással vádolták Hellert, Radnótit, Gábor Györgyöt, Kardost, no meg engem). Aztán felejtős lett az ügy, a hazugságvár összeomlott, jött más vád. Mondanám: nosztalgia az '50-es évek szabadsapatszerű karaktergyilkosságai iránt...

Csak ennyit akartam mondani magának: az LGy-klub nem volt valami vidám *Villa Negra*. Ezért utálom a „Lukács-iskola” címszót, egy folyamatos ösztűz alatt álló „klub” nem lehet iskola.

A csábítás nagy volt, nekem már kinyílt a világ, színesebb volt, mint az „egyvágányú” marxizmus/neo-marxizmus: a sokszínűség, az áramlatok gazdagsága vonzott, s közben persze rossz volt a lelkiismeretem Mesterem „reneszánsz-reményeinek” cserbenhagyása miatt.

N. V.: *Milyen epilógust írna a Lukács-iskola történetének végére?*

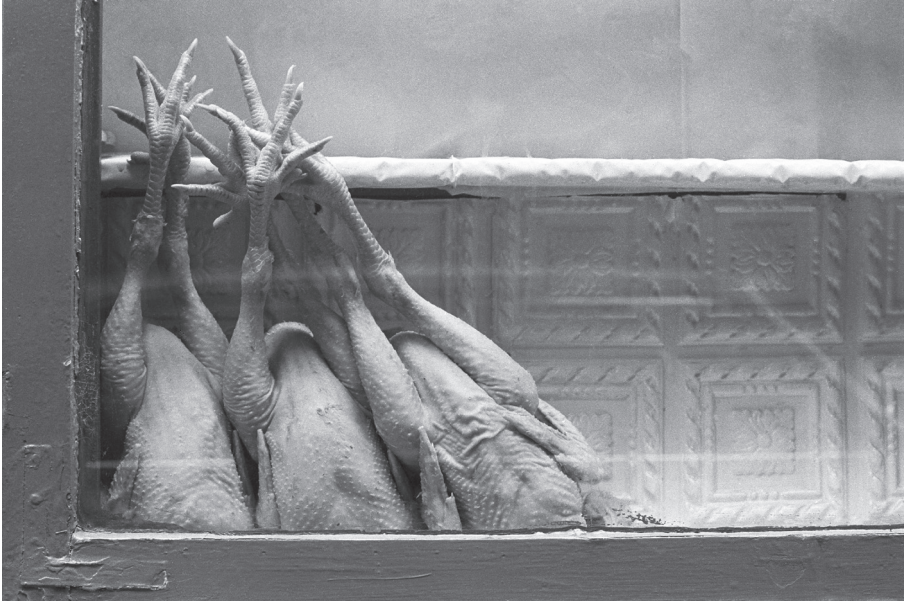
A.M.: Lukács-„iskola”. Régboszszant ez a kifejezés. Mert Lukácsnál nem volt ilyesmi. Iskolában ugyanis van kötelező tananyag, és azt verik minden egyes tanuló fejébe – *one size fits all* alapon („egy csizmaszám passzoljon mindenkinek...”). Lukácshoz az az öt-nyolc fazon úgy járt fel, mint ahogy például a Fő-

iskola festőszakára a delikvenssek: egy-két havonta, hónap alatt hat-nyolc festménnyel, skiccel, grafikával, akármivel megjelentek a Mesternél. Aki aztán darabonként nézegette a hozott anyagot, de nem kritikát mondott, nem is azt, „hogyan kellett volna” ezt csinálni. Hanem azt magyarázta, hogy „látod, itt ez részlet nagyon jó, ez vagy te, ezen kéne tovább dolgozni, hogy te legyél”. LGy-hez ki-ki azzal ment,

amin épp dolgozott, és ami közben elakadt. Elmondta, mi a baj, LGy viszont soha nem mondta meg a megoldást, mint ahogy soha nem mondta el az „iskolai tananyagot” sem, hanem „körbelőtte” a hozott anyag problémáját (fíltört., művtört., irodtört. példákkal), annyira, hogy mi egyszer csak úgy éreztük, megvan a megoldás. Na, ez a különbség az „iskola” és a Mester-tanítvány viszony között.

© Fortepan, Makovecz Benjámin

© Fortepan, Makovecz Benjámín

Schreiber László

(HO)MÁGIA

fekete köpenye
ráncos szárny
kacatok esnek a hóba
kis fehér nyulak
mutatványok torz albínói
le-leválnak
a sokruhás testről
úzik és kergetik
mérleghinta zöld lapjára fektetik
menekül a varázsló
aztán visszatérnek
akkor a zsebéből
kimocorognak
pingponglabdát vontató
kis bodobácsbogarak

(Csoma Gábor [1958–1981] emlékére)

Schreiber László

Keresztút

– Ne nézd a seggét – mondta magának Búvady, és le is hunyta a szemét. A körmenet megállt. A szlovák pap elmondta az első stációhoz tartozó szöveget és imát szlovákul. Utána elmondta a magyar pap magyarul. A hívek meg mondták velük mind a kettőt. Csak Búvady nem. Ő csak magyarul mondta. Annyit azért értett, hogy a Páne azt jelenti: Uram. Meg: Pilát.

Búvady nem akarta nézni az előtte lépkedő lány fenekét. Nem akarta. De nagyon szép volt. A Felvidéken valahogy ez van. Tízből nyolc fiatal nőnek szép a feneké. Ez lehetne egyébként a két nép barátságának egyik záloga. Búvady ezt meg is próbálta elmagyarázni egy szlovák lánynak a Green bárpujtjánál. De még nem jött el a történelmi pillanat. Úgy látszik.

Pilát. Nem is volt olyan rossz csákó, csak nem értette, hogy mi történik. Unta is a dolgot. A sok furcsa, koszos, poros szakállú zsidót, akik állandóan gajdolnak valamit. Állandóan akarnak tőle valamit. Amúgy mindent megtett. Jó, nem mindent, csak sok mindent. De hát mégiscsak

Schreiberlaci 1959-ben született, s 2016 februárjában gyalogolt be a Dunába. Testét talán egy évig sem találták meg. Vagyis megtalálták, de nem tudták, hogy az övé. Vagyis erről kuszaságokat lehet csak tudni, épp mint Laci életéről. Írt és újságíró volt. Jó humorú, kedélyes barát, akitől sokszor futva menekültek a barátai, nehogy kölcsönkérjen tőlük. Nem kis összegeket. Ezeket aztán feltette a piros ötösre vagy eljásztotta másutt. Hogy utána újra és újra menekülnie kelljen a hitelezői elől. Lacinak egy kötete jelent meg Sírhacc Béláról, Vanicsák bácsiról és Búvadyról. Sok rövidebb írása kiadatlan maradt. Schreiberlaci szenedélye a játék volt. Ezért élt, s ebbe halt bele.

egy kifürdött, kihízott római volt. Szerette a kényelmet. Mihail szerint a feje is gyakran fájt. Ment volna már vissza Rómába. Most mit színezzük: vissza is ment aztán. Mondjuk, ott sem érezte túl jól magát, ki is költözött Sienába, üldögélt a verandán az asszonnyal nyugodtan. A feje sem fájt. Ahogyan húsvét után, egy keddi napon mondta is neki Jézus, amikor megérintette a vállát az utcán Jeruzsálemben: Nyugi Pilát, ne fájjon a fejed, nem haragszom.

A következő stáció a húsbolthoz esett. Nagy, vörös sonkák, aranyárga szalonnatáblák heverésztek a kirakatban súlyos kolbászfüzérek alatt. Egy vidám arcú, dagadt gipszhenes mutatott rájuk széles mozdulattal, mint-ha azt kiáltotta volna az utca felé: hé, egyél te is disznót.

Sötét volt már, égtek az utcai lámpák, és hűvösödő szél ijesztgette a gyertyalángokat. A melltartóbolt előtt történt, hogy Veronika kendőjével megtörölte Krisztus arcát. A nő. Nem azért teremtette Isten, mert Ádám egyedül érezte magát. Hanem, mert támadt egy jobb ötlete. Nézte ezt az Ádámot, hogy teng-leng csak ott a Paradicsomban, eszik, iszik, alszik, levelekből cigarettát sodor magának, még jó hogy el nem megy a kocsmába. És gondolta, csinál valami szebbet és jobbat. És csinált. Valami olyasmit, aminek több köze van őhozzá, mint a férfinak. Aki majdnem úgy teremt embert, mint ő.

Búvadyt két nappal azelőtt felhívta az édesanyja, és azt mondta a telefonba, hogy rákos daganatot találtak a vastagbelében. Búvady arra a testre gondolt, ami tulajdonképpen rövid ideig az ő teste is volt. Amit aztán hamar elfelejtett, miután kinyomakodott a napvilágra. A körúton, kisfiú korában egyszer még megérezte. Valamivel összemaszatolta az arcát, és az anyja benyálazta a zsebkendőjét, úgy tisztogatta meg. Anyja nyálának illata egy pillanatra felidézte azt a képtelenül szoros és meghitt viszonyt, ami csak két olyan ember között létezhet, akik egy test voltak valaha. Néhány hónapig, vagy néhány pillanatig.

Cirenei Simon csak húzta a száját a kocsma előtt. Barmok, gondolta. Félholtra verik ezt a szerencsétlent, aztán csodálkoznak, hogy elesik azzal a böhöm kereszttel. És akkor engem találnak meg. Anyátokat. Yankees go home, ruszlik haza. A kocsmából kitekintettek a sörözgetők, sokat ismert közülük Búvady, már hónapok óta üldögélt a városkában. Furcsa kis kocsmá volt, nemcsak újságok voltak kitéve a pultra, hanem egy olvasószemüveg is. Aztán a kelleetlen Simon tekintete egy pillanatra ta-

lálkozott a másikéval. Na, most mit, gondolta. Viszem egy darabon, nem olyan nagy eset. Cirenei Simon egyébként Jónás egyenes ági leszármazottja volt. Egy kicsit nehezen állt neki tenni a dolgát.

A rulett-teremnél esett el harmadszor Jézus a kereszttel. Volt egy téli éjszaka, amikor csak állt itt Búvady, üres tekintettel bámulta a hócsomókat a járda szélén. Két kézzel kotorászott a zseibeiben, hogy összekaparjon még egy-két italtra valót. Ötvenezer koronát veszített, egy pillanatra felmerült benne, hogy szépen belefekszik egy nagy sáros pocsolyába, hemperegni és röfögni kezd. De aztán inkább felhívta az öccsét, aki becsületes és ügyes kereskedő lett, mint az apjuk. Te gyakorló elmebeteg vagy, fizetem inkább a kezelteésedet, mondta Búvady testvére, és azt állította, hogy nem ígér semmit. De Búvady tudta, hogy reggelre azért a számláján lesz a pénz. A kurva életbe, gondolta Búvady, és elindult, hogy leerőltessen egy deci borovicuskát meg egy sört a szégyen torkán, hátha nem hörög tovább.

Amikor a menet legközelebb megállt, és Búvady felnézett, meghökkenve látta, hogy ő éppen az ajándékbolt elé került. Véletlennel már ez is sok volt, de mivel hét óra múlt pár perccel, Mónika ki is lépett a bolt ajtaján, hogy feltegye a rácsot, és bezárjon. Ott állt sudáran, gyönyörűen és meglepetten. A menet tulajdonképpen beszorította a kis boltba, le sem tudott lépni a küszöbhez ragasztott lépcsőről az utca kövére. Búvady biztatóan kacintott ki rá, Mónika egy kicsit elmosolyodott, egyikük sem tudta még, hogy mi lesz ebből, feltámadás és megváltás, vagy csak szenvedés.

A szertartás után Búvady visszasétált a folyópartra, és leheveredett a fűbe, arra gondolt, hogy mi lesz holnap. Azt tudta, hogy a panzió konyháján rommá főzet majd egy szép darab sonkát. Vesz hozzá tormát, újhagymát, retket meg zöldpaprikát. Azt tudta. De, hogy mi lesz, azt nem. Azon az Isten is még csak gondolkodott.

Egy csinos, karcsú kis prosti lépkedett kényelmesen a lilára festett bordélyház felé a parkon át.

De szépen viszed. De szépen viszed azt a kis seggecskét, mélézott utána Búvady.

Nézd, Uram, de szépen viszi.

A zászló

– Harcosok! Balról jön majd a zászló. Maguk vezényszóra fővetéssel tisztelegnek. Fővetéssel, értik? Az állukat felvágják, és azt a hülye fejüket észak-északnyugati irányba fordítják. De nem úgy ám, mint a legelésző birka, hanem egy rántással, hallani akarom, hogy reccsen az a nyamvadt nyakcsigolyájuk.

A katonák az ünnepségre kiadott új zöld gyakorló egyenruhában álltak az alakulótéren. Éktelen büdös volt az egész század, nincs az a klozett, aminek olyan szaga volna, mint az új gyakorlónak.

– Na, akkor próbáljuk el, elvtársak – mondta Kiss alezredes. – Szecsei őrzetű, maga lesz a zászló.

Szecsei őrzetű komoly ember volt, nem is fiú vagy fiatal férfi, hanem komoly felnőtt ember. Így is indult el észak-északnyugati irányba. Hogy kellő térhez jusson, mint zászló.

Búvady azt hitte, hogy Szecsei őrzetű megpróbál majd zászlónak látszani. Megpróbál egy kicsit lobogni a szélben. Egy kicsit hullámszik majd jöttében. Közepes amplitúdóval ingatja a fejét jobbra és balra. Himbálja a felsőtestét, mint lobbanó kelmét, és a lábát megmerevíti, mint zöld rudat.

Félt ettől Búvady. Kondora Karcsi bácsi, általános iskolai gyakorlati tanára jutott eszébe, aki a munkaasztal köré állított tanulóknak a szegecselés műveletét mutatta be. – Körbejár a kalapács! – kiáltotta vidáman a lila orrú, vérvörös arcú tanár. – Ahogy a szaki bácsik mondják – tette hozzá bizalmas nyomatékkal. Aztán valami furcsa törzsi táncba kezdett a satu mellett, egész testével szegecselt, egyszerre ábrázolván a kalapács körkörös mozgását és az öreg szaki bácsik súlyos tapasztalatát. Búvady egy darabig küzdött, csak küzdött, de aztán kitört belőle a röhögés.

– Búvady! A kutyaúristállóját, mit röhögsz, fiam?! – ordította Kondora Karcsi bácsi, és egy csöppet sem hasonlított arra a személyre, akit néhány nappal korábban látott Búvady egy csokor virággal a kezében tétovázni a Rózsadomb étterem előtt. Búvadynak aztán büntetésből ötször fel kellett olvasnia a kerékpározás balesetvédelmi fősabályait. Most csak kettőt említenék ezek közül: Elengedett kormányval ne bravúroskodj! Sebeségrekordot ne hajhássz!

Lehet képzelni.

Szóval, Búvady tartott attól, hogy Szecsei őrzetű, mint megbízható tiszt, erőfeszítéseket tesz majd a zászló megformálására. De Szecsei

még ennél is komolyabb ember volt. Nem himbált ő, nem ingatott. Csak jött. Alacsonyan, tömzsin, zölden. Rezzenéstelen arccal. Még csak nem is méltóságteljes lassúsággal. Csak sétált. Mint akárki a nagykörúton. Jött, mint zászló.

És Búvady erre nem volt felkészülve. Elejtette AMD-70 mintájú géppisztolyát, kitántorodott a sorból, térdre esett, és a röhögéstől fuldokolva, elvékonyult hangon vinnogyta Szecsei őrzetűre mutatva: a záááhá-ászlóóó!

Kiss alezredes hitetlenkedve nézte Búvadyt. Észre sem vette, hogy a futva érkező Dömötör törzsőrmester próbál a füléhez hajolni. Ez nem volt könnyű, mert Dömötör törm. nagy, langaléta ember volt, Kiss alezredes pedig szokatlanul kicsi.

Kiss alezredes döbbenetesen nézett Dömötör törzsőrmesterre, aztán a század felé fordult.

– Elvtársak. Elhunyt Brezsnyev elvtárs – mondta kétségbeesetten.

Búvady a földet csapkodta az öklével, és úgy röhögött, hogy folyt a szeméből a könny. – Szhhhecszhhei! A záhhászló!

Kiss alezredes lassan elindult Búvady felé. A többiek feszengve nézték, hogyan közeledik Kiss alezredes, akinek egyébként a sorkatonák a kis francia komikus után a Funi nevet adták.

Az alezredes szorosan Búvady mellé lépett, és rázkódó hátára tetete apró kezét. – Ne sírjon honvéd elvtárs – mondta szomorúan. – Most mindnyájunknak erősnek kell lenni.

A századon egy kis hullám futott végig, egy kis bűdös zöld hullám, várni lehetett, hogy az egész alakulat szétfröccsen nyolcvan hasát fogó, hétrét görnyedő katonára. Mint akik egyszerre kaptak súlyos sebet. De nem történt semmi. A katonák csak álltak hökkenten.

Búvady is felnézett térdeltéből.

– Jó. Nem sírok – mondta komolyan, és becsületesen a kis ember szomorú szemébe nézett.

Negyven békacomb

Karcsi elégedetten mérlegelte hatalmas tenyerén a nejlonzacskót. Leleengedte néhány centit, aztán visszaemelte, tenyeréből, a zacskóból és a gravitációból készítvén mérleget.

– Több mint egy kiló – mondta vidáman. – Egész kis vagyon – tette még hozzá, hogy más oldalról is megvilágítsa kétszázhatvanhárom békacomb nagyszerűségét. Amely kétszázhatvanhárom békacomb természetesen ötszázhuszonhat valójában, mert Karcsi derékban vágta el a kétszázhatvanhárom kecskebékát.

A sarokasztalnál, a kályha mellett ült Karcsi Imrével, a kis székely falu kocsmárosával.

– Adjak neked negyven békacombot – mondta Karcsi inkább, mint kérdezte.

– Ne adjál – mondta Imre egyszerűen.

Karcsi lehajtotta a deci vodkát, mert arrafelé nem vacakolnak kisebb porcióval, különösen nem a sóbányászok, és kiváltképp nem azok a sóbányászok, akik pusztá kézzel fogják a kecskebékát a tóban.

– A könnyem kihullt, ember – mondta aztán Karcsi, félretolva az üres poharat. – Mikor metszem el őket derékban. Úgy sajnáltam.

És azért oldalról, mintegy véletlenül Imrére néz, hogy hiszi-e Imre ezt a könnydolgot.

Imre nem mondja, hogy nem hiszi, igaz, azt sem, hogy hiszi. Mindenesetre ő is kicsit oldalról néz Karcsira, hogy Karcsi hiszi-e. De hát éppen negyven éve ismeri Karcsit, és Karcsi negyven év alatt sokszor és nagy nyomatókkal kijelentette már, hogy ő még soha nem hazudott, és nem is fog.

– Adjak neked negyven békacombot – mélézött el Karcsi, óvatosan maga felé emelve a színültig telt új poharat.

– Ne adjál, Karcsi – mondta Imre egyszerűen. – Adtál már tegnap is – tette hozzá kisvártatva, egy pompás, érthető indokkal megtámasztva a rövid mondatot.

– Ültetik már, láttam, Róthék az új rózsabokrot – mondta végül Imre.

Karcsi elgondolkodva simított végig a bal arcán, egy hosszú piros csíkon, amelyre tegnap éjjel tett szert, amikor kis motorjával tulajdonképpen fékezés nélkül hajtott bele a Róthék rózsabokrába. Keservesen nézett Imrére, nem a karcolás fáj, csak tudta, hogy Imre meg a halászkompánia többi tagja sok, a rózsatövisnél szúrósabb viccet fog még ebből csinálni az ő rovására. Kelletlenül mosolygott hát Karcsi, mintha recsegetek-ropogtak volna barna arcának eresztékei, talán a karcolás is húzódott rajta: lehajtott inkább egy újabb deci vodkát.

Aztán kellemesebb foglalatosság után nézett: latolgatni kezdte tenyerén a kétszázhatvanhárom békacombot.

– Adjak neked negyven békacombot – nézett Imrére, mintha ez egy vadonatúj ötlete lenne, ami éppen most jutott eszébe.

– Ne adjál, Karcsi – mondta Imre egyszerűen. – Jó lesz az nektek is otthon – fűzte hozzá, és ez nemcsak pompás és érthető indok volt, hanem racionális és praktikus is.

Karcsit azonban ez mintha nem győzte volna meg, sőt inkább elbizonytalanította. Mintha látta volna magát otthon, amint népes családjával vígan falatozza a zsenge rántott békacombot. És ez a kép úgy tüntette föl őt, Karcsit, mint aki dúskál ugyan a békacombban, de nem ad Imrének negyvenet, azért nem ad, hogy azt is ő maga egye meg. És tulajdonképpen látta Imrét is maga előtt, amint az mindeközben ölébe ejtett kézzel ül otthon szomorúan, egy üres tányér előtt.

De ez már sok volt Karcsinak, megivott egy deci vodkát, fizetett, szépen, komótosan becsúsztotta a zacskó békacombot halászkabátja zsebébe, szépen eligazgatta, aztán elindult haza a leszálló estében.

Két perc sem telt el, Karcsi úgy negyven lépést tehetett meg hazafelé, és negyvenet vissza: ott állt megint a kocsma ajtajában, és bontogatta szét a gondosan összegöngyölt nejlont.

– Na, hozz egy zacskót. Egy kis zacskót – mondta Imrének.

És Imre hozott egy kis zacskót. Visszaültek az asztalhoz, és Karcsi kivett a zacskójából egy nagy marék békalábat és áttette az Imre zacskójába, aminek a száját Imre két kézzel fogta.

Karcsi fölnézett. – Még?! – kérdezte.

Imre csak bólintott mosolyogva.

Karcsi áttett még egy fél marékkal.

Aztán gyúrni, gyömöszölni kezdte hatalmas markaival Imre veteményezés közben frissen lepirult feje búbját és homlokát.

– Jaj, de piszkos egy zsidó vagy! Jaj, de piszkos egy cigány! Jaj, de piszkos egy magyar! – mondogatta közben Imrének, aki védekezni nem tudott, mert még két kézzel fogta a kis zacskó száját, de nem is akart, csak mosolygott.

Nagy dolog a barátság.

Gondolták.

De nem mondták.

Tetszélők

Gyantázás. Az volt. De borotválás nem. Hónaljaknak és öleknek pamacsolása. Nem, hát az nem. Szőrök voltak. Szőrzetek. Göndör, szédítő fürtök.

Egyébként kint az iskolaudvaron térdig érő hóban kedvetlenül kapirgált két rozoga vesszőseprűvel Gyuri bácsi és Zsurovics apó, a fűtő. A földszinten kéken zizegő neonok alatt ültek a délutános alsósok, bővös négyzetek idegesítő számsoraival bajmólódva, a felső emeletekről furulyaszó hallatszott, a szakközépiskolás lányok gyakoroltak unottan, az apró lyukakon kiszabaduló hangok fáradtan kóboroltak az épületben, összekeveredve az olajos padló és a napközisek kenyerén izzadó turista-szalámi szagával.

Talán a Medveczky Ilona. Vagy a műlovarnők. Talán. Mert még a Pudlózka apjának külföldi szexújságjaiban heverésző nők sem. Akik mézbarbán néztek éppen az olvasó (!) szemébe, csak a mellük volt világító fehér és a fenekük. Nem volt tehát szolárium sem 1974-ben.

Igaz, Búvady János nyolcadik b. osztályos tanuló apja egy este furcsa kis szerkezetet állított az asztalra.

– Kvarclámpa – mondta, és rámutatott a holmira. A két kis sötétzöld műanyag teknőcskéből és vékony fekete gumiszáלבól álló védőszemüvegben üldögélt aztán bántó ózonszagban és vakító, kékeszöld fényben Búvady nagyanja, nagyapja, dédnagyanja, nővére, anyja és apja. És persze Búvady. Mint akiket elraboltak a földönkívüliek. Aztán a harmadik este megunták a dolgot, Búvady apja elcsomagolta az NDK köztudottan fejlett iparának termékét, és kivitte a garázsba.

Zsurovics apó öreg volt, kicsi és jóindulatú. És éppen ennek megfelelően sepegte a havat is. Takarékos, avatott mozdulatokkal. Gyuri bácsi inkább harcolt a hótakaróval, csépelte, ütlegelte, pofozta, akárcsak a nevetetlen, tiszteletlen és nyegle tanulókat. – Van kakaó, Gyuri bácsi? – kérdezte például az óvatlan tanuló, holott jól láthatóan csak egy szikkadt briós üldögélt a megfeketült horpadásokkal teli bádogasztalon. – Van, fiam, a Kakaó-szigeteken! – kiáltotta Gyuri bácsi, és már lendült is a keze, kis, kemény, gyors pofonra. Amikor Gyuri bácsi elhunyt, Búvadyék az iskolaigazgató utasítása szerint elkísérték utolsó útjára. – Gratulálok, Teri néni – mondta szórakozottan Ink Ábrahám igazgató a nyitott

sírnál az özvegynek. Kompletts őrök, rajok és osztályok zuhantak tisztelettudóan hantok közé, buktak nagy síremlékek mögé, hogy fuldokló röhögésükkel ne zavarják meg a szertartást.

De azon a téli délutánon Gyuri bácsi bizonyos értelemben még élt, harcolt a hóval. Élt Búvady János és Kerecsen is, bár úgy érezték, hogy mindjárt meghalnak. A kihalt, sötét alagsorban álltak, a tornaöltöz világozöld olajfestéktől csillogó ajtajába fúrt apró lyukakra szorították fél szemüket, és úgy bámulták a negyedikes szakközépiskolás lányokat, ahogyan Jumurdzsák bámulta volna a hurikat a Paradicsomban, ha történetesen nem a Gyehenna tüzére kerül.

A negyedikes szakközépiskolás lányok nem is lányok voltak, hanem nők. Harminc nő. Apró, ágaskodó mellek és súllyal gömbölyödők, felemelt karok között elkerekedők, völgybe domborodók, kis, hetyke bimbók és repülő csészealjok, finom kulcscsontok, merészen hátraugró és szelíden ívelő fenékek, rezdülések és moccanások, karcsú combok és könnyű bokák, puha vállak, egymásba futó gyönyörű ívek, szépséges hajlatok, izgó-mozgó lábujjak, fényességes térdek, titkos pihék és nyújtózkodó, törülköző, gonddal és gondtalanul igazgató mozdulatok.

Amit a magyar nyelv egy ámuló, hökkent, rövid, kiáltásszerű szóval nevez meg: nő. Amit, ha halkan mond is ki egy iskolásfiú, belerezeg formálódó ádámcutkája, mintha ordítana. És jól láthatjuk: ilyenkor nincs becsület. Kerecsennek és Búvadynak egyszerűen nem állt módjában szégyenkezni. Bizonyára a lányok is megbocsátottak volna nekik. Haldoklóknak ugyanis illik megbocsátani.

Talán nem mindenki tudja, de a fiúkat tizennégy éves koruk körül megtámadja egy halálos kór. Egy gyógyíthatatlan hiánybetegség. Darab ideig haldokolnak, haláltusájukat vívják, hogy úgy mondjam. Reggeltől reggelig lázban, tűzben égnek, aztán egyszerűen meghalnak. A különös az, hogy úgy látszik, mintha haláluk után is élnének. Ez az úgynevezett tetszélő állapot.

Mintha élnének, holott réges-régen jobblétre szenderültek. Ma is látni felnött férfiakat, sőt öregembereket is. Szakasztott olyanok, mint az élők, lélegeznek, vizelnek, dohányoznak, képeket festenek, kicserélik az ólajtót, szeretkeznek, hazudoznak, imádkoznak, söröznek a teraszokon.

Kerecsen és Búvady is az utolsó stádiumban volt már, perceik meg voltak számlálva, amikor a tornaöltöz ajtajához tévedtek azon a téli dél-

utánon. Szinte ugyanabban a pillanatban veszítették életüket, retinájukba örökre beleégett az utolsó kép, amit láttak. Kerecsenébe egy izgalmas térdhajlat, Búvadyéba egy feszes belsőcomb.

A két kis halottnak igazából fel sem tűnt, hogy valaki a válluknál fogva elemeli őket az öltöző gyakorlatilag szitává lyuggatott ajtajától. Az erős markok lassan szembefordították őket egymással. – Pofozzatok meg egymást – mondta Gyuri bácsi egyszerűen. A két elhunyt azonban csak állt. Üveges szemük befelé figyelt. A térdhajlatra és a belsőcombra.

– Na gyereink, mintha élnétek! – rikkantotta Gyuri bácsi. Aztán türelmét veszítve egy-egy hatalmas pofont kevert le a két megboldogultnak.

Búvady és Kerecsen észre sem vette a hibátlan, szakszerű nyakleveseket. Hazasétáltak szépen a hóban, útközben csak hallgattak.

Másnap reggel rendesen bementek az iskolába, bár az első óra élővilág volt.

És, mint a többi tetszélő, tették a dolgukat, tudták mi a kötelességük.

Aztán jött a gimnázium, jött az első nő.

De érezték, ez már csak annyit ér, mint halottnak a csók.

Ilonka néni

– Nem vagyok – mondta Búvady, és az asztalra dobta az öt kártyát. Kint nedves, híg hó zuhogott, baktasson a kutya, mondta magának Búvady, amikor egy pillanatra fölmerült benne, hogy eleget ivott, eleget veszített már, és éppenséggel haza is baktathatna. Kerecsen hátát nézte. Nagy hát volt, aprókockás zakóban. A sok kis négyzet szabálytalanul feszült, ahogy Kerecsen mindkét könyökével a bárpultra támaszkodott, nem is négyzetek voltak, hanem elnyúlt négyszögek. Búvady örült Kerecsen hátának. Éjfél után, egy kocsmában, egy gyerekkori barát háta biztató, vigasztaló felület.

Ilonka néni egy sámlin ült a villanykályha mellett, ölében a fiókszerű fatálcával, időről időre a nyakába akasztotta, s végigbicegett az asztalok között, hogy apró csokoládékat, sóspálcikát, rágógumit próbáljon eladni a kocsmá vendégeinek. A tálca már üres volt, és Ilonka néni elégedetten üldögélt a melegben, mosolyogva figyelte a hangos, vidám embereket.

– Megadom a kétezret, és hívok... hívok egy régi álmat... hívok vissza még kétezret – mondta Petrozsényi.

Búvady felpillantott a lapból, szemrevételezte Petrozsényi vidám arcát, és miközben nézte a szemüveg mögött csillogó barna szemet, meglátta, hogy a nagy, kockás hát megbillen.

Ilonka néni csak ült gyanútlanul a kis sámlin.

– Én nem vagyok – mondta Búvady, és meredten nézte Kerecsen hátát. A kockás hát visszabillent, aztán egy pillanattal később megint kilengett. És a magas bárshék meg a kétméternyi, egymáshányi Kerecsen végképp engedett a gravitációnak.

Búvady Ilonka nénire nézett, és még látta, hogy a nagy, tehetetlenül zuhanó test maga alá temeti a madárcsontú kis öregasszonyt. Csend lett, a bárshék kerek ülőlapjának peremén gurulva, mint egy körző szára, félkörívet írt le maga körül, és megállt a kocsmá közepén.

Az emberkupa, amely Ilonka néniből és Kerecsenből állt, szintén mozdulatlan volt. Aztán a legközelebb ülők felugráltak, és tulajdonképpen letépték Kerecsent Ilonka néniről.

Petrozsényi a hóna alá nyúlva óvatosan felemelte Ilonka nénit, és mint egy könnyű kis csomagot, visszahelyezte a sámlira.

– Nahát – mondta mosolyogva Ilonka néni, és kinyitotta a szemét. A sámlia, az Ilonka néni és a kis villanykályha fölé görnyedő testek megkönnyebbülten egyenesedtek föl.

– No problem. No problem – dadogta kásásan Kerecsen kint a hóban, amíg meg nem jött a taxi. – Uraim! No problem.

– A nénikéd retkes térde kalácsát, József – mondta neki Petrozsényi szárazon és tulajdonképpen finoman, mert az utcán, a fákon puhán ült a nedves hó, és minden zaj tompán hallatszott, mintha csukott ajtó mögött lenne a város.

Zárórakor Búvady felsegítette Ilonka néni kabátját és kezébe adta a falhoz támasztott botot.

– József, szegénykém. Egy kicsit becsípett – mondta Ilonka néni mosolyogva, miközben öreg, meggörbült ujjaival ügyetlenül rendezgette nyakában a sálat.

– Nem fáj semmi, Ilonka néni? Nem ütötte meg magát? – kérdezte Búvady.

– Hát... azt pontosan nem tudom. Nekem már mindenem fáj, a derekam, a lábam, a hátam... De nem érzem, hogy valami jobban sajogna a szokásosnál. Ez csak a test... legalább érzem, hogy még élek.

Búvady hazaballagott a friss, puha hóban.

Levetkőzött, leült a fotelbe, rágyújtott még egy cigarettára. És szórakozottan nézegette a testét, ami csak test. Negyvenéves, kissé használt test, nem fáj még sehol. Aztán megnézte a lelkét, az már megviselt darab volt, kétségtelenül. Ütött-kopott, pecsétes, foltozott egy lélek, és mintha kissé össze is ment volna az idők során. Búvady kivitte a lelket a fürdőszobába, és szappannal mosni kezdte. Mint egy zoknit. Jaj, lelkem, lelkecském, mondta Búvady, csak hogy mondjon valamit, és mert fájt a lélek, ahogy dörzsölte.

– Legalább érzem, hogy még lélek – mondta Búvady, nem mintha azt hitte volna, hogy tréfával el lehet ütni a dolgot.

Öngyilkos nem akart lenni, enni sem akart, inni sem, ezért lefeküdt aludni.

© Fortepan, Makovecz Benjámin

Tatár Sándor

FOHÁSZ TUDATLANSÁGÉRT

Mért áll össze, ha összeáll?
s miért ér értelmetlen véget?
Mért ellenség a fürdőszoba reggel?
s este a hold s az asztal mért hamis ígéret?

Ablakodon túl utca vagy
kert, mindegy: benned labirint van
mozdulna ajkad; úgy marad,
és cserbenhagy a hittan.

Jobb is talán, hogyha nem válaszol,
akit faggatsz (a sors? vagy Isten?)
még kérdezel, de közbe' már
ott van egy kéz az utolsó kilincsen.

Jobb nem tudni, hogy a te kezéd-e,
és azt se bizton, hogy az a kilincs az,
hisz érezheted, mindaz, amit firtatsz,
egy éjsötét tudásnak kezdete.

Neked valóbb ez: a nappali vakság,
s füledből ki ne tépd az Isten-adta vattát
– fogad sebe az almán tán beforr...

SIRÁLYBESZÉD*

Beszéd nincs másmilyen, csak mellébeszélés.
(Jószerevel.) Kivéve, ha a beszélő kódolatlanul
beszél a pénzről, a hatalomról vagy a szexről.
Persze tudom én, hogy nem lehet levonni
a logikus következtetést abból, milyen unalmas
a (bízvást leszögezhető ez is: mérsékelt
változatos) fedőszövegekkel űzött
nagy össznépi társasjáték,
hiszen
ha levonnánk a konzekvenciát, a fenti három
téma maradna csupán a svédasztalon,
egyebekben meg el kéne némulnunk.
(Ami minden bizonnyal problematikus lenne
→ *loqui necesse est* [Vagy nem így tartják?])
Versenyt-cifrázzuk hát a mellébeszélést,
s ha valaki valamely zavart és/vagy vakmerő pillanatában
széthasítja a szókárpitot, felrúgja az egyezséget,
számolhat, természetesen, a következményekkel.

Gyönyörűen átjött mindez a napokban Balatonfüreden,
ahol többnyire az »irodalom« csal-lobogója alatt
bocsátották vízre (a légből), számolatlanul, a mellébeszéd
papírhajóit.

Volt ez vajon másképp? Amikor
Hölderlin leírta: **und fiel von den Ästen das Laub,
und flog im Winde der Regen**
vagy **Ihr holden Schwäne,**
akkor vajon tényleg az ágról lehulló levelekről,
a szélkergette esőről és a kecses-szelíd hattyúkról
akart mondani valamit?

* A kívülállás és a pártatlanság – mi más lenne? – öncsalás.

ARANY JÁNOS SZÉPIRODALMI ÉS ESSZÉPÁLYÁZAT

A Szépirók Társasága és a 2000 *Irodalmi és Társadalmi havi lap* pályázatot ír ki Arany János bicentenáriumának tiszteletére.

Pályázni lehet *publikálatlan* irodalmi esszékkel és szépirodalmi alkotásokkal.

I. Esszétémák

1) Arany János írói bátorsága

A magyar irodalom forradalmár-politizáló szemléletében többször fogalmazódott meg bíráló Arany politikai szerepéről – legelősebben talán Ady Endre részéről; a harmincas években nagy vita volt Móricz és Kosztolányi között e kérdésben; a hetvenes években pedig Eörsi István újra erőteljes bírálattal illette a szerzőt. Kérdésünk: mit gondolhatunk ma e probléma kapcsán.

2) Az eposz/elbeszélő költemény műfajának mai jelenléte

Az utóbbi egy-két évtizedben meglepő módon és nem kis mértékben megszaporodtak a verses elbeszélő költemények (Juhász Ferentől Szálinger Balázsig); e műfaji különlegességnek szerepéről és súlyáról szeretnénk többet, mind műfajelméleti, mind történeti szempontból megtudni.

3) Arany és a magyar irodalom ironikus-humoros vonulata

Németh László nagyon elterjedt, nagyhatású véleménye szerint a tragikus magyar „sorsirodalomtól” távol áll a humor és ironia kategóriája, s a magyar irodalomnak minden ízében súlyosnak, mélynek és komolynak kellene lennie. Vajon hogyan állja ki e vélemény a történetiség próbáját (pl. Arany életművében), s hogyan viszonyuljunk egy ilyen véleményhez az utóbbi évtizedek erőteljesen ironikus irodalmiságának olvasta után?

4) *Mit tehetnek az írói barátságok és szövetségek?*

Az Arany–Petőfi írói barátság kapcsán kétféle megítélés tapasztalható a közvélekedésben: a barátság mindenben segít és kibontakozásra serkent – valamint: a barátság sokban akadályozza is az önálló eredetiség térnyerését. Vajon hogyan működnek az irodalom történetében és jelenében a nagy barátságok – segítőtleg vagy gátlólag?

Az esszék terjedelme 20–25 000 leütés között legyen.

II. Szépirodalmi alkotások – versben vagy prózában

Olyan irodalmi műveket várnánk el, melyek nem a hódoló ódák emelkedett hangnemével, hanem a parafrázisok, imitációk és paródiák gesztusával közelítenék meg az egyik legnagyobb magyar humorista költőnek tevékenységét.

A pályázatok beadása határideje:

2018. január 3. szerda éjjél

Érdeklődni és a pályaműveket beküldeni ezen a címen lehet:

ketezer.palyazat@gmail.com

Egy pályázó csak egy pályaművet nyújthat be.

Pályázatok díjazása a két kategóriában:

I. díj: 200 000 Ft – 200 000 Ft

II. díj: 150 000 Ft – 150 000 Ft

III. díj: 100 000 Ft – 100 000 Ft

A pályázatok elbírálásában a Szépirók Társasága és a 2000 delegáltjai vesznek részt.

Eredményhirdetés 2018 februárjában, a Szépirók Társasága Arany-emléknapján. A legjobb, díjazott pályaműveket a 2000 fogja közölni.

„Minden múlt a múltunk”

Ez a 7 éves Fortepan Online Fotóarchívum jelmondata

Lapzártakor 89 903 fénykép

Ingyenes, de előállítására nincs ingyen!

Támogatni a Fortepan honlapján levő *Donate* gomb segítségével,
vagy a Summa Artium Fortepan számláján keresztül lehetséges:

16200010-10045820 (Magnet Bank)

www.fortepan.hu

Minden támogatást köszön a Fortepan!

A Wallenberg Egyesület Ember Mária-díjára
már lehet díjazottakat jelölni.

A kiírást az Egyesület honlapján találják meg.

www.wallenbergegyesulet.hu

Vagy írjon mailt: wallenbergegyesulet.elnok@gmail.com

**ÁLLJ FEL A FOTELBŐL
ÉS CSATLAKOZZ!**

info.nyomtasseis@gmail.com

NYOMTASS TE IS

HÍREK, AMELYEK NEM JUTNAK EL MINDENKIHEZ

WWW.NYOMTASSEIS.HU

TÁMOGASS TE IS!

Magnetbank
16200223-10026139
eDemokrácia Műhely Egyesület

© Fortepan, Makovecz Benjámín

A „kettős spirál”-modell

Mikor nem változás a még oly látványosan annak tűnő sem? Nők tömegeinek társadalmi és gazdasági szerepköre gyors és radikális változáson megy keresztül a háborúk elején, hogy aztán, a háború végén, gyorsan és radikálisan *viszszarendeződjék* számukra minden. Azok között, akik erre felfigyeltek, sokan vannak, akik számára mind az „előrelépés”, mind a „visszarendeződés” könnyen megmagyarázhatónak tűnik. A háborús évek hozta változások – mondják – rövid távú változások. Olyan történések, mint Alan Milward vagy Angus Calder, a következőképpen érvelnek: a háborúk nem *okoznak* mélyről fakadó társadalmi vagy gazdasági változásokat, mindössze

csak fölerősítik vagy fölgyorsítják az amúgy is zajló folyamatokat. A háború során gyorsan bekövetkező radikális változásokban – melyek nagyon keményen érintik a nők életét – nem látnak semmi egyebet, mint a megszokott *gender*-kapcsolatok időleges fölfüggesztését. A „nemzet” azzal a kéréssel fordul a nőkhöz, hogy *ideig-óráig* változtassanak szokott szerepkörükön.

Mindazonáltal, ha a nők szerepkészletében a háború ideje alatt bekövetkezett változásokra úgy tekintünk, mint a társadalmi teret „átfazonírozására”, mely ha mégoly csekély mértékig, ha mégoly végiggondolatlan módon is, de növelte a társadalmi egyenlőséget, az engedményeknek a háború befejezte utáni években villámgyorsan bekövetkezett visszavonása legalábbis meglepőnek tűnik. Ha mégoly rövid ideig vagyunk csak kitéve *nap, mint nap megisméltő* új tapasztalatoknak, melyeket

„The Double Helix”, in Margaret Randolph Higonnet – Jane Jenson – Sonya Michels – Margaret Collins Weitz (eds): *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*. Yale University Press, 1987, 31–47.

megélnünk adatik, abból elméletileg akár az is következhet, hogy elkezdünk forradalmian másként viszonyulni megszokott paradigmáinkhoz. Elég sok bizonyíték található arra, hogy új szerepekkel való szembesülésük arra készítette a nőket: értékeljék újra, mennyire is érvényes a nemek közötti, hagyományos munkamegosztás, s kezdjenek magukra más szemmel tekinteni. A Brit Iparfelügyelet vezetője 1916-ban arról számol be, hogy „újabbán megerősödött a nők önbizalma”. A *New Statesman* pedig arról ír, hogy „a nők újabbán nagyon is odafigyelnek mindenre, jóval kritikusabban viszonyulnak a munkafeltételeikhez, tettekre készebben lépnek föl minden ellen, amit igazságtalanságnak tartanak, mint a háború előtt bármikor”. A *National Union of Women Workers* már 1915-ben konferenciát szervezett, ahol nyomatékkal képviselték azt az álláspontot, hogy a háború utáni Nagy-Britannia újjáépítésében a nőknek sokkal több szerep kell, hogy jusson, mint azelőtt.¹ Szent igaz, voltak feministák, akik kétségbe vonták, hogy a nők új, háborús szerepkörökbe való bevonásában (elsősorban, ami a hadseregben való *katonai* alkalmazásukat illeti) „előrehaladást” kellene látni. Ennek ellenére sem árt szemügyre venni a változásra utaló bizonyítékokat, hogy rámutathassunk a

személyesen megélt tapasztalatok és az öntudatra ébredés közötti kölcsönhatásokra (nemkülönben a diskurzus-használatunk és explicit megfogalmazásig soha el nem jutó attitűdjeink közöttiekre).

Mindkét világháborúban sok nő nyerte el gazdasági függetlenségét és vívott ki magának a családon belül olyan tekintélyt, amivel korábban sosem rendelkezett. Sokuk számára a férfiaknak a háborúból való visszatérte egyet jelentett mindezek elvesztésével. Mit kezdhettek a nők maguk ezzel a ténnyel? Hogyan ragaszkodhattak nemük társadalmi helyzetének öntudatos képviseléséhez azok után, hogy a társadalom nekilátott visszaállítani a nemek közötti viszonyok „normális állapotát”? Az egyik fontos szempont, amire jelen könyv tanulmányai hangsúlyt helyeznek, annak bemutatása: mennyire nem bizonyultak tartósnak a nők társadalmi szerepeiben a háborús évek során hozott átalakítások. A másik, annak bemutatása, hogyan vallottak kudarcot a nők abban, hogy a társadalmi viszonyok meghatározta csoportként sikerüljön látniuk és láttatniuk magukat. Ha a nők anyagi életfeltételeiben rövid távon bekövetkezett változások, illetve azoknak a kultúrát is átalakító leképeződése tiszviriág-életűnek bizonyultak, akkor azt kell elkezdenünk vizsgálni, mi

lehet hosszú távon a világháborúk szerepe a nők társadalmi helyzetében bekövetkezett változások létrejöttében.

Szerzőink a huszadik század során bekövetkezett két nagy háborúra összpontosítanak. Mondhatnánk, persze, hogy a nők mindig is megszenvedtek minden háborút – olykor maguk is részt vettek bennük, személyesen. Fölidézhetünk szép-irodalmi példákat: az amazonokat, Andromakhét, Kurázi mamát; történelmieket is: Jeanne d'Arcot vagy Florence Nightingale-t, harcosokat és gyógyítókat. De az, hogy a nők betagozódjanak a militarizált ipargazdaságba is, a reguláris hadseregbe is, ebben a két modern háborúban vált intézményesültté, amikor is tanúi lehettünk a nők „létszámba vételének”, „irányításának” és „besorozásának”.² Az állam mindkét világháborúban elsöprő mértékben avatkozott be a gazdasági életbe és a társadalmi struktúra valamennyi szférájának működésébe. Ezek a háborúk nemcsak fölemésztették a GNP teljes forrás-állományát – még olyan erőforrásokat is bevetettek, amelyekre korábban nem kívántak igényt tartani (vagy legfeljebb csak elenyésző mértékben). Ilyennek tekinthetjük a női munkaerőt is. E folyamat során a jövedelmek kiegyenlítődtek,

a gyermekhalálózási ráták javultak, s nagy figyelmet fordítottak a házas dolgozó nők nyakába szakadó „kétműszakos” terhelésre is. A 20. században a tömegessé váló mobilitás segítette az ideológiák figyelmét a nőkre irányítani. Az állam számára mindig is fontosnak bizonyultak a nők, de – mint azt Karin Hausen és Sarah Fishman a kötetben szereplő írásai mutatják – a világháborúk során mindegyik állam explicit formában nyilatkoztatta ki a nemzet nőnemű állampolgáira vonatkozó döbbenetesen paternalista nézeteit.

Az ember arra számíthatott volna, hogy – válaszul – a világháborúk széleskörű és tartós átalakulásokat generálnak majd a társadalmi intézmények működésében; katalizátorként szolgálnak a nemek közötti különbségek társadalmi meghatározottságának egyre gyorsabb, s egyre inkább összegződő jellegű tudatosításához. A 19. század közepétől a nők iskoláztatási lehetőségei egyre javultak, egyre több foglalkozás és hivatás nyílt meg számukra. Miközben a polgári kultúra-eszmény a nőkben a magánszféra keretein belül folytatott háztartási tevékenység végzőjét kívánta látni, s mitológiát faragni ízlésformáló, illetve a korai gyermeknevelésben betöltött szerepük köré, a jelesebb feminista gondolkodók (mint John Stuart Mill vagy

Susan B. Anthony) fölismerték, mennyire összeegyeztethetetlen az individualizmus polgári kultúrával a nők polgárjogainak intézményeken keresztül érvényesített korlátozása. A választójogi mozgalmak révén a nők a közéletben is kezdtek föltűnedezni. 1792-ben még egy olyan kivételes íróra volt szükség, mint Mary Wollstonecraft, hogy látomásos *Vindication of the Rights of Women* című könyvében megkérdőjelezhesse az érvényben lévő kulturális normákat. Később, 1848-ban, Elizabeth Cady Stanton és Lucretia Mott gyűlést hívtak össze Seneca Fallsba, hogy a velük hasonló gondolkodású radikálisokkal együtt egyenlőséget követeljenek a nőknek. Alig néhány nappal az I. világháború kitörése előtt, 1914-ben, Párizsban, az iskolázottabb középosztály tagjai jelentős számban vonultak föl a nők számára választójogot követelő tüntetésen. E fokozatosan kialakult, növekvő létszámú tömegbázis szolgálhat magyarázatul arra, hogy az I. világháború éveiben egész sor ország feministái hitték: ha a nők kiveszik részüket a háborús erőfeszítésekből, annak meglesz a politikai haszna. A kortársak között sokan gondolták: a nők tevőleges bekapcsolódása, netán kvázi-katonai részvétele végül is majd „érdemessé” teszi őket arra, hogy megkapják a választójogot.

A háború rövid távon változásokat hozott abban, milyen speciális feladatok hárulhatnak a nőkre; a világháborút követő alkotmányos változások pedig sok országban lehetővé tették, hogy a nők választójogot kapjanak. (A francia és az olasz nőknek erre a következő világegés befektetésükig még várniuk kellett.) De ezeket a politikai módosítgatásokat nem kísérte a nők helyzetének az a fajta változása, amelynek hamarost bekövetkeztében addig sokan hittek. Ez a kudarc indokoltá teszi, hogy újraértelmezzük a „fejlődésnek” azokat a politikai modelljeit, melyek a látványos (ám egymástól elszigetelt) változásokra túlságosan is nagy súlyt fektetnek. A levonható következtetés olyan ideológiai mechanizmusokra irányítja a figyelmet, amelyek határt szabnak a biológiai nemek társadalmi meghatározottságú szemléletében bekövetkező változásoknak, valamint annak is, hogy a társadalmi meghatározottságúnak fölfogott biológiai nem milyen funkciókat tölthet be a társadalmi, a gazdasági és a politikai diskurzusokban.

Annak bemutatására, hogy milyen villámgyorsan és milyen széleskörűen következtek be a háborús évek során változások a nők társadalmi szerepköreiben, a kötet

szinte valamennyi tanulmánya alkalmasnak bizonyul. A legnyilvánvalóbb változásnak azt tekinthetjük, hogy drámaian megnőtt a családi otthont független keresőként elhagyó nők száma a lőszeriparban. Felületes ránézésre, ezeknek az újonnan alkalmazásba állt nőknek jelentős hányada rendszeresen integrálódott is a munkaerőpiacba. Ruth Milkman azt írja, hogy az amerikai szakszervezetekben a női foglalkoztatottak aránya az 1940-ben tapasztalt 9,4 százalékról 1944-re 21,8 százalékra nőtt. Steven Hause arra hívja föl a figyelmet, hogy a foglalkoztatási rátákban bekövetkezett változás annál inkább is jelentős, hogy a nők most már nem a hagyományosan a család-gazdálkodásból kinőtt női iparágakban (mint, mondjuk, a textilipar) jutnak szerephez, hanem a hagyományosan férfi-munkára épülő iparágakban (mint, mondjuk, a vasút). Az, hogy egyre több nő vállal kereső munkát, azt is jelenti, hogy egyre több figyelmet fordítanak arra, hogy a gyermekek nap közbeni felügyeletére (részben közösségi alapon, részben pedig a munkáltatók által finanszírozott szolgáltatásokkal) lehetőséget biztosítsanak.

A tanulmányok legalább ugyanennyi figyelmet fordítanak arra is, hogy a háborút követő években milyen drasztikus módon *csinál-*

tak vissza mindent. 1921-re a francia iparban foglalkoztatott nők számaránya alacsonyabb, mint 1906-ban. 1945-ben, a II. világháború befejezte után, Angliában a munkáspárti kormányzat felére csökkentette a helyi önkormányzatok bölcsődék támogatására fordítható pénzüsségeit, s ennek megfelelően, két év alatt nagyjából felére is csökkent a bölcsődék száma. Dominique Veillon kutatása azt látszik igazolni, hogy a francia nők mintegy húsz éven keresztül nem voltak hajlandók visszaemlékezni arra, hogy maguk is tevékenyen részt vettek az Ellenállásban.³ Ez a „visszahátrálás” arra látszik utalni, hogy a háború igazából folyamatokat szakít meg. Mondhatjuk-e, hogy a háborús időszak a társadalmi szerepek kapcsán szemmel láthatóan mutatkozó átalakulásai csalékonynak mutatkoztak? Steven Hause, illetve Michelle Perrot azt állítják, hogy a nők jogainak 1918-at követő kibővülése 1914 előtt bekövetkezett eseményekre vezethető vissza. A látszólag közvetlenül a nők háborús erőfeszítéseiből levezethető politikai nyereségek (mint például a választójog elnyerése), valójában nem vezethetőek le szűken csak a háború alatt történetekből. Más magyarázatnak is kell lennie a háborút követő változások egyenetlen és lassan végbemenő mivoltára. Amint arra Jane Jenson

rávilágít, Franciaországban a nők által fölmutatható politikai előny-szerzésnek sikerült elfednie azt, hogy a nők mind társadalmi, mind szakmai szempontból másodrendű szerepbe szorultak a férfiakhoz képest. Az állam pedig nagyon is föl-vállalta és a maga módján szentesítette is ezt a folyamatot.

Ha arra keresünk magyarázatot, hogy a nők háború alatti tevékenységeiben bekövetkezett változások miért nem javítottak társadalmi megítélésükön, érdemes a kettős spirál modelljéhez fordulnunk. Ennek a spirálnak (pontosabban: csavarnak) egyszerű a struktúrája: egy olyan fonatról van szó, amelyet két, egymás körül szabályosan tekeredő szál alkot. E mintázat szerint megtehetjük, hogy a nőket ne elkülönítve, izolált mivoltukban szemléljük, hanem a társadalmi nemek közötti viszonylatok rendszerén belül. A „női szál” a „férfi szállal” mindvégig szembe fordítva fut végig a spirált alkotó fonaton; minden egyes pontja „alárendeltje” a férfi szál vele szemközti pontjának. A modell így szemléletesen illusztrálja, hogy bár a férfi és női szerepkörök kultúráról kultúrára igen nagy változatosságot képesek fölmutatni, az egyik és a másik közötti viszony lényege bizonyos értelemben *konstansnak* tekint-

hető. Ahol a gyűjtögetés a férfiak dolga, a nőké pedig a halászat, ott úgy gondolják, hogy a gyűjtögetés fontosabb, „érdemtelibb” tevékenység a halászatnál. Egy másik társadalomban, ahol a férfiak dolga halászni, s a gyűjtögetés a nőkre hárul, ott a halak kifogása bizonyul magasabb presztízszű tevékenységnek. Nem annyira az számít, hogy konkrétan miből is áll egy tevékenység, hanem inkább az, hogy kulturálisan milyennek észlelik, mi a viszonylagos értéke a nemi hovatartozás megszabta alá- és fölérendeltségi viszonyok társadalmi rendszerén belül.⁴ Az *alárendelés* rendszeres, egyetemes jelensége megfejtendő probléma a feminista elméletalkotás számára. Lehetséges okait kereshetjük biológiai „adottságokban”, a mentális struktúrák „bináris karakterében”, vagy az identitásnak a két nemnél eltérő módon megvalósuló kialakulásában. Ennek a könyvnek a tanulmányai általában a jelzett spirál-modell társadalmi újratermelésének ideológiai vonatkozásaival foglalkoznak: a változással szemben tanúsított ellenállással, ami nehezíti a tisztánlátást, ha a tényleges mozgatóerőkre kívánunk fényt deríteni.

Háborús időkben a nők mindig is villámgyorsan kerültek (még-hozzá nagy tömegben) korábban férfiak által betöltött szerepkörök-

be. E szerepkörök elhódításának azonban – mélyebb értelemben – semmiféle jelentősége nincs. Régen, a kórházakban férfiak dolga volt a betegápolás; ez magasabb presztízszű tevékenységnek minősült, mint az, hogy a nők otthon a gyermekeket gondozták. A férfiak csatatérre vonulása megint csak nagyobb presztízzsel bírt, mint az, hogy a nők a családi otthon falai közül kilépve (akár még a frontvonalig is elmerészkedve) hajlandónak mutatkoztak betegápolással foglalkozni. A társadalmi „táncparketten” folytatott táncolás során, a nő tehet ugyan egy lépést előre, de vezetni változatlanul a férfi vezeti a partnerét, s nem megfordítva. Háborúban (azzal párhuzamosan, hogy kimozdulnak otthonról és a hátsó ország „munka-frontján” állják meg a helyüket) másként nyilvánul meg a nő függő helyzetének nyilvánvalóvá tétele; és ez akár még javíthat is egy csomó munkába állt nő helyzetén. Hosszú távon azonban a nem függvényében mesterségesen generált különbségtevés ugyanaz marad, mint korábban volt. Az erőviszonyok éppen ezért attól a pillanattól fogva, hogy a háború véget ér – visszarendeződnek. Újból érvényes lesz a férfi és női szerepek közötti, a háború előtt érvényben volt viszonyok „térképe”. Még ha változik is valami a háború után a nők helyzetében, a nekik

„kiszignált” feladatok alulértékelése változatlanul megmarad.

Hogy a háborús évek változásai mennyire illuzórikus jellegűek voltak csak, többnyire hangsúlyozatlan marad. Kezdjük a szóban forgó iparági munkaerő-igények időben korlátos jellegével. Emblematikus Szögecselő Rózsink (*Rosie the Riveter*) repülőgépeket és hadihajókat szögecselt (ezek előállítására hovatovább nem sokáig lehetett szükség), nem pedig építőiparban használt tartóelemeket (azaz: nem egy olyan iparágban dolgozott, amely már a háború előtt is létezett, s várható volt, hogy a háború után is szükség lesz a működésére). Steven House eredményei például arra látszanak utalni, hogy a női munkaerő új területeken való föllépte véget vetett a korábban elnőiesedett iparágak fejlődésének (sőt, visszafejlődéshez vezetett).⁵ Valójában szó sem volt arról, hogy a nők olyan munkaerőpiac kereiteibe tagozódtak volna be, melyből teljesen hiányoznék a nemek közötti társadalmi különbségtevés. Úgy kellene inkább fogalmaznunk: azokban a szektorokban alkalmazták őket, amelyeket – a megváltozott körülmények nyomására – hajlandónak mutatkoztak olybá átminősíteni, hogy ott nők (is) dolgozhatnak. Mindig kizárták annak lehetőségét, hogy a nők magas képzettséget igénylő, il-

letve ellenőrzést, felügyeletet gyakorló pozíciókat tölthessenek be; a háború kényszerűségeiből pedig nyilvánvaló „természetességgel” következhetett, hogy nem részesültek teljes körű, alapos kiképzésben; anélkül állították munkába őket, hogy gondoskodtak volna a megfelelő elemi biztonsági intézkedések életbe léptetéséről.⁶ Hasonló volt a helyzet a hadseregben is. A nőket általában kisegítőként és tartalékosként alkalmazták; „nőkre szabott” orvosi-egészségügyi munkára fogták, illetve kommunikációs szerepkörökben alkalmazták őket. Ügyeltek arra, hogy alkalmaztatásukról szimbolikusan mindig az legyen állítható, hogy a frontvonalak mögötti területekre korlátozódik.

Amúgy, a hatóságok – mint arra Sonya Michel kutatásai rámutatnak – mindig is húzódoztak attól, hogy *nurseryk*, azaz bölcsődei/óvodai napközi otthonok létrehozásával intézményileg is szentesítsék a nemi szerepekben bekövetkező változást. A nappali gyermekgondozási programokat ellenezték, mivel ilyenek kidolgozása, illetve elterjesztése akár a nemek szerinti munkamegosztás átszervezéséhez is hozzájárulhatott volna. Kevés volt a gondozási központ, messze estek egymástól. Maga a *központ* elnevezés is árulkodó Denise Riley szerint, mivel egy „központ” láto-

gatása opcionális, szemben az iskolával, ahová kötelező járni. Angliában (és bizonyos mértékig másutt is) a bombázások kikényszerítették a gyerekek evakuálását. Ez a sok fájdalommal járó megoldás – ha csak rövid távra szólóan is, ideig-óráig – megoldást jelenthetett arra, hogy a szülők mit kezdjenek napközben a gyerekeikkel.

Harmadsorban, jó lenne tudni, mi volt az állami bürokrácia szándéka, amikor gyermekgondozási intézmények létrehozását bátorították. Háborús időkben a nők *produktív* kapacitása, a napi termelésben való részvételük értékesebbnek bizonyulhat, mint az a szempont, hogy ők a *reprodukciós* képesség „nemzeti tulajdont képező” letéteményesei. Ennek ellenére, a népesség lélekszáma és egészségi állapota Európában központi odafigyelést igénylő probléma maradt, és az a tény, hogy sok családban meghalt vagy huzamosan távol volt a családfő, majdhogynem atyai gondoskodásra készítetett minden államot. Ami a gyerekek, anyjuk munkaideje alatti gondozását illeti, e tekintetben Sonya Michel párhuzamokat mutat ki a nagy gazdasági világválság alatt és a háborús időszak során folytatott gyakorlat között. Kimutatja, hogy amikor Szögecse-lő Rózsi munkába menet beadta

gyermekét egy gondozóközpontba, akkor nem az volt az érdekes, hogy neki, mint munkavégző embernek, mire lenne szüksége. Valójában a munkáltató rövid távú érdekei számítottak és az a szempont, hogy a gyerekek *a nemzet majdani „állampolgáraivá”* nevelődése biztosítva legyen. Ez hozta létre ezeket az óvodákat, amelyek csak addig álltak fenn, „amíg a szükség úgy diktálta”. A paternalista állam – tehetnénk hozzá – csak a működéséhez szükséges „nyersanyag” biztosításával törődött.

Emberek tömegeinek pusztulása, fizikailag és lelkileg nyomorékká válásuk (amit az állam „háború okozta járulékos veszteségként” vett számba, s vett tudomásul), mindez persze születéspárti népesedéspolitika követését tette szükségessé. Ez ösztönzőleg hatott annak a nézetnek a képviselésére, hogy a nők térjenek vissza otthonukba. A „politika-csinálók” véleménye szerint ez fölöslegessé tette a napközi otthonok rendszerét. A francia metrójáratok szerelvényeiben a kiírás szerint *„háborús rokkantaknak, illetve terhes nőknek”* fönntartott ülőhelyek nem véletlenül párosítják együvé a két kategóriát. Karin Hausen és Sarah Fishman kimutatja, hogy a Németországban a hadiözvegyeknek, a vichyi Franciaországban a hadifogságba esett férfiak feleségeinek

kijáró szociális szolgáltatások azon az alapon születtek, hogy az állam ideológiai formába öltöztette saját paternalista kötelezettségeit és demográfiai ambícióit. Ez a helyzet miközben védelmet biztosított a nők számára, egyszersmind el is nyomta őket.

A *pronatalizmus* jól mutatja, mennyire illik háborús időkben a nők helyzetére a kettős spirál modellje. Annak a ténynek, hogy a háborúban a férfiak és a nők fizikailag messze kerülnek egymástól (vagyis a nemek közötti szegregáció erőteljesebbé válik), természetes következménye, hogy csökken a megszülető gyermekek száma. (A II. világháború idején – legalábbis az első években, amikor még nem lépett föl élelmiszerhiány – a megszállt Franciaország jelenti a szabályt erősítő kivételt ez alól.) A háború emberéletekben mérhető veszteségei következtében mind erőteljesebbé válik a demográfiai nyomás. A katonai stratégia és a pronatalista politika egy-egy külön oszlopot jelent a politikai kettős-könyvvitel számviteli rendszerében. A kettő, egymással összhangba hozott stratégiájából következik a nemeknek a háború alatt egymástól történő elkülönítése és a nők reprodukív funkcióinak szimbolikus *politikai*vé tétele. A nemzet mind harcoló, mind pedig fogságba esett katonáit következetesen

olyan politikai diskurzus nyelvén szólítja meg, amely (röhögni való megszállottsággal) a szexuális újratermelés témája körül forog. A háború fölerősíti azt a képzetet, hogy a nő: tulajdon. (Egyszersmind a „győzelmet arató nemzet” szimbóluma!) Az ellenséggel „összeálló” nőket stigmatizálják, szégyenpadra ültetik, olykor ki is végzik; a nemzet katonáinak ellenséges földön előforduló „romantikus közjátékait” viszont idealizálják. Vichy politikusai szemében a hadifogolyfelelések hűtlenkedése nem csak a személyes erkölcs tisztasága védelmében elutasítandó vétkek. Minden ilyesmi egyszersmind a politikai *közhangulatra* jelent veszélyt. Az ilyen félrelépés nem csupán a harcoló férfiak elárulása, hanem a nemzet vívta harc ügyéé is.

Georges Bataille tanulmánya,⁷ mely azt járja körül, hogyan itatja át egymást érzékiség-kultuszunk és az erőszakról való tapasztalati tudásunk, ebből a szempontból relevánsnak bizonyulhat. Annak mértékében, ahogy a szexuális aktus politikai színezetet ölt, a háború maga is erotikussá válik. Pontosabban: homoerotikussá lesz. Az I. világháború Franciaországban, Németországban és Angliában egyformán a „férfiasság próbatételét” jelentette. Nagy-Britanniában ráadásul fokozottabb hangsúlyt kapott annak a köteléknek a je-

lentősége, melyet a *public school* rendszer hív életre.⁸ Amikor a hadseregben kezdtek nők is megjelenni, a katonai vezetést elsősorban az nyugtalanította erősen, hogyan lehet majd a férfi-barátság minden próbát kiálló erejét épségben megőrizni, az egymással rivalizálásba csapó szexuális feszültségek közepette. A II. világháború a koncentrációs táborokban addig sosem tapasztalt mértékben kínált lehetőséget a szadista érzékiség ki-elégítésére – amint az az őrszemélyzetekről (olyan nőket is beleértve, mint Dorothea Binz és Hermine Braunsteiner) adott beszámolókból kiviláglik.

Megkockáztathatjuk továbbá: a háborús retorika és a jelképrendszer sosem szűnik meg „a politikai fenyegetettséget sorra-rendre szexuális fenyegetettséggént ábrázolni”, s egyre erősebb nyomaték-kal hangsúlyozza: múlhatatlan *sine qua non*, hogy asszonyaink termékenységé fölötte „a mi férfiaink” gyakorolhassanak felügyeletet.⁹ A retorika egyre inkább túllép azon, hogy a családi otthon falai között munkálkodó nőt ábrázolja; egyre inkább a nő szexuális vonzerejére apellál. A nőt birtokba venni, kisa-játítani akaró szexualizálás háborús időkben egészen egyértelműen mutatkozik meg a hús-vér katonák konkrét fantázia-világában, a szexbomba-újságkivágatokban, s

– burkoltan ugyan, de annál fenyegetőbbben – a propaganda-anyagokban, a költészetben, a filozófiában, egy expresszionista drámában épp úgy, mint Jünger vagy Spengler munkáiban. A férfiak küzdő-avagy hódító-képességét a hozzájuk hűséges asszonyok, a nekik otthont adó (s nő képében ábrázolt) Nemzet elvárásai gerjesztik. Az agresszor számára a háborús technológia vezérelve a maskulin hajtóerő! Ez teszi lehetővé, hogy úgy lássa: a Természetet és az ellenség földjét mint kiszolgáltatott nőt kell leigáznia, hatalma alá hajtania. A védekezésre kényszerült nemzeteknél a mozgósítás/leszerelés radikális változásainak hatását tompíthatja az a szimbolikus retorika, amely a nők családjuknak való alávetettségét hangsúlyozza nyomatékosan. Egy 1944-es amerikai porszívómárka reklámplakátja *Nők! – Bátorság!* szöveggel munkásnőt ábrázol, aki – karján kisgyermekével, lábánál pedig a szóban forgó porszívóval – bizakodva tekint a háború befejeztével elkövetkezendő, „strapáktól” mentes jövőbe. Mint antropológusok rendre megjegyzik: bármilyen katonai leszerelés esetén mindig az elnőiesedés rémképével fenyegetik a férfi népességet. Ez elleni védekezésül pedig a társadalom nem győzi újra meg újra hangsúlyozni, hogy az apának a családon belül domináns szerepkör jár, illetőleg

újraéleszti az olyan „férfias” tevékenységek kultuszát, mint a küzdősportok művelése.¹⁰

A „kettős spirál”-modell nem csak arra jó, hogy rámutasson: a nőt *mindig* egy számára kulturálisan kijelölt alárendelt pozícióval azonosítják. Arra is jó, hogy megmutassa: férfi-uralom esetében tény az is, hogy a nő nagy általánosságban a *Másik* szerepkörében jelenik meg.¹¹ (Amikor éppen „férfiaknak szánt” funkciót tölt be, ez persze nehezen világlik ki!) A francia ellenállási mozgalomban a nők gyakran azért bizonyultak sikeresebbnek a férfiaknál, mert a német katonák szemében „nőknek” bizonyultak, akikkel *nem úgy szokás bánni*, mint a férfiakkal, s így mentesültek az olyan motozástól, amelyen egy férfi biztosan fönnakadt volna. (Ami azt illeti, a háború után, amikor kitüntetések osztogatására került sor, a francia politikusok maguk is teljesen belefedkeztek abba, hogy *velük nem úgy szokás bánni, mint a férfiakkal.*)

Ha a „*Másikat*” látjuk benne, a nő – áttételesen – könnyen válhat a Férfi „jelölőjévé”. Lévi-Strauss arról ír, hogy minden társadalomban három „nyelv” létezik (ha úgy tesszük: három kommunikációs rendszer működik): verbális üzenetek; jószágok és szolgáltatások; nők.¹² A nőt kora gyermekkorától kezdve arra tanítják, hogy tetszeni akar-

jon. Meg is tanulja, hogyan kell! Inkább férfi-vágyakra felelő tükörképként kel életre, mintsem hogy saját mondanivalójának szerezzen érvényt. Háborús időkben a nőkre gyakran, előszeretettel bíznak ki-segítői szerepköröket, kommunikáció-közvetítéssel, -továbbítással kapcsolatos feladatokat. Meglepő gyorsasággal képesek új szerepeket elsajátítani: valószínűleg azért, mert jól érzik, hogy *identitásuk* nem a nekik kiosztott társadalmi szerepek betöltésén múlik. Új feladatkörökben a nők továbbra is szociális szolgáltatásnak minősíthető munkapozíciókat töltenek be. Eközben a spirál másik ágán helyet foglaló pozícióhoz képest alárendelt viszonyban maradnak. A társadalmi struktúra nyelvének nyelvtanában a nők sosem többek „segédigéknél”; akármilyen helyzet-tesztésekre kerül is sor, a szintaxis ugyanaz marad.

Lévi-Strauss ugyan csak metaforikusan beszél a nők „nyelvtani funkciójáról”, a háborús évek tapasztalatai alapján azonban kijelenthetjük: a modern nyugati társadalmakban elég egyértelműen szokás azt képzelni, hogy a nők legkivált a kommunikációban tudnak jeleskedni. Vera Laska saját, a keleti fronton végzett futárszolgálatának eseményeiről beszámoló emlékirataival¹³ egybevág a kötetünkben a nőknek a francia Ellenállásban való

részvételéről írt tanulmány. Ebből is az derül ki, hogy a nők nagyon gyakran futárként, összekötőként tevékenykedtek; üzeneteket kódoltak avagy dekódoltak, majd eljuttatták a megfelelő helyre. (Ami azt mutatja, hogy a nők rendkívül ügyesek mások által kidolgozott és ellenőrzött jelrendszerek kezelésében.) Ám az összekötői szerep arra is rávilágít, hogy a nőket nem szívesen engedték „akciókban” is részt venni. A szerepkészlet-kiosztásnak ez a bonyolultsága azt jelenti, újból végig kell gondolnunk: hogyan értelmezzük azt a tézist, hogy a korabeli diskurzus egyszerűen a háború „szolgálóleányának” lett volna tekinthető. Történelemszempontból nem elegendő szimplán csak rámutatunk a „kettős spirál” szerkezet létrejöttére. Gondosan tartózkodnunk illenék attól, hogy a nők a háborúban való részvételét olybá vegyük: belenyugodtak, hogy nekik csak a „Másik” szerepköre jut s olyan fajta passzív áldozatnak tekintsük őket, akiknek semmi szerepe, s így felelőssége sincs abban, hogyan alakul, mivé formálódik a viszonyrendszer.

A spirál-modellre „ráérző” látásmód lehetővé teszi számunkra, hogy még azok mögött a tényleges változások mögött is kimutathassuk a *kontinuitás* létét, amelyek a

háborús években *megváltoztatták* a nők életét. Kontinuitáson esetünkben azt értjük, hogy a nőkre kiosztott új szerepek mindvégig a férfi szerepköröknek vannak alárendelve. Nem csupán szimbolikus funkcióikat tekintve, de – általánosabb értelemben – annak az integratív célzatú ideológiának a logikája szerint is, amely megszabja, milyen tükrön keresztül illik munkájuknak értelmet tulajdonítani. A háborús években a nők számára rendeltetett ideológia megkérdőjelezhetetlenül nacionalista ihletettséggű. Szakszervezeti gyűléseken, ahol nőket érintő kérdések merülnek föl (akár szűken csak annak kapcsán, hogy alkalmazzák-e őket), rendre az a felfogás látszik érvényesülni, hogy a nők nem egyebek olyan háborús munkavállalóknál, akik – mit tesz Isten! – nőneműek. A francia Ellenállásban tevékenykedő zsidó nők saját magukat *francia* politikai szereplőkként azonosították. Steven Hause véleménye szerint az I. világháború Franciaországban (az állandó papírhány mellett) a nacionalista nyomásgyakorlásnak köszönhetően tette lehetetlenné a feminista mozgalom kibontakozását. Ha valaki *különbségekre* akart volna nyomatékosan rámutatni, vagy potenciálisan „robbanást” okozó gender-specifikus célokat akart volna kitűzni, az *árulásnak* minősült volna. Mint

arra Yasmine Ergas – némileg hasonló értelemben – rámutat, amikor nőket *faji származásuk* okán próbálnak meg elnyomni, akkor tompul a gender-különbségek észlelésére mozgósítható érzékenységük. Még ha a maguk társadalmi csoportján *belül* a nők fölállalják is a nőies szerepek betöltését (például a fegyvert fogott ellenállók élelmiszerral való ellátását, vagy az ipari munkahelyeken a könnyűipari munkafeladatok ellátását), *kifelé* mindenképpen szolidaritást kell mutatniuk a társadalmi csoporttal, melybe tartoznak.

Az ideológiai megszorításhoz időbeli megszorítások kellenek és szimbolikus különbségtévesztések. Franciaországban nők polgármesterré válhattak, az Egyesült Államokban meg szerelőmunkássá (de csak a mutatkozó *férfi* munkaerőhiány miatt megüresedett munkaposztok betöltésére, időlegesen). A polgárháborúkat és nemzeti felszabadító mozgalmakat jellemző kaotikus helyzetekben, amikor nem sokat számítanak a formális szabályok, a nők válllvetve harcolnak együtt a férfakkal, ahogyan azt Louise Michel is tette a párizsi Kommün idején. Amint azonban katonai jelenlétük *intézményesül*, azonnal megváltozik a kép. Mint azt Susan Gubar megjegyzi, az amerikai hadseregben a nők szoknyát viseltek, egyenruhájuk

gombjait pedig nem sas, hanem keselyű díszítette. A brit hadseregben a női önkéntesekre sohasem úgy néztek, mint „közvetlen harci cselekmények” résztvevőire, még azokra sem, akik a kifejezetten veszélyesnek bizonyuló légvédelmi ütegeknél teljesítettek szolgálatot. Az orosz nők a páncélosoknál, a légierőnél és a tüzérségnél igen csak jelentős mértékben vették ki részüket a harci cselekményekből, akár női, akár vegyes összetételű osztagokban. Az általános stratégiai értékrend azonban alárendelt szerepet tulajdonított tevékenységüknek: tábornokokat szállítottak repülőgépen, éjszakai támadásokban vettek részt, a döntően férfiak alkotta fegyveres kötelékek munkáját támogatva.¹⁴ Az I. világháborús angol hadseregben, Jenny Gould vizsgálódásai szerint, a harcoló csapatok létszámát mindig úgy alakították, hogy a nemek szerinti munkamegosztásban meg lehessen őrizni a hagyományos különbségeket.

A háború befejeztével az ideológia hangneme és fogalomkészlete megváltozhat ugyan, alapvető „üzene” azonban változatlan marad. Jól mutatják ezt Maureen Honey elemzései arról, mily készségesen igazodtak a különféle magazinok az Egyesült Államok kormányzati elvárásaihoz, akár mozgósítani kellett a nőket, akár – ellenkezőleg

– demobilizálásuk volt a cél. A kormányzat szüzséket (és az őket életre keltő figurákat) kínált a magazinoknak, hogy segítsenek a közvélekedésnek irányt mutatni: melyek a nőkhöz illő (persze folyton változó) szerepkörök.¹⁵ A háborús évek retorikájának defenzív állampártisága helyébe a háború utáni éveké már egy korábbi helyzet pozitív szellemben fogant újjáteremtésére buzdít. Egy olyan állapotéra, mely a „szerves fejlődés” eredménye, s benne a nemek közötti „természetes” kapcsolatok aranykora éledhet újjá. Ezek a felhívások érzékeny húrokat pendíthettek meg. Azok a férjes asszonyok, akiknek zsonglőr-ügyességgel kellett lavírozniuk munkahelyi feladataik ellátása, és családjukkal szembeni kötelezettségeik között; akik a munkahelyen töltött fárasztó robot után mehetek végigállni a sort a boltban az élelmiszer fejadagért; akik nemcsak férjüktől voltak elszakítva, de talán gyerekeiktől is, mind örömmel fogadhatták a hagyományos munkamegosztás visszatértét; örülhettek a lehetőségnek, hogy újra biztonságot lehet teremteni annak a családi otthonnak a számára, melyet a háborús évek bombázásai sokat fenyegettek (s olykor föl is dúltak). Voltak, akik boldogan hagytak föl azzal, hogy éjszakai műszakba kelljen menniük egy nehézipari gyártelepre, s boldogan tértek vissza a

harmadik szektor kényelmesebb, védettebb munkaposztjaiba. Mindenképpen nagyon érzékenynek kell lennünk a retorikának mind politikai, mind pedig személyes implikációira. Jane Jenson felhívja a figyelmet, mily rendíthetetlen a kontinuitás a III. Köztársaság és a vichyi Franciaország politikai diskurzusában: csak nehogy a nők, pusztán annak okán, hogy nők, a számukra kedvező konszolidációs *szociális programok* megvalósítása során *új jogokra* tehessenek szert! A háború után a nemzet újjáteremtése megkívánta, hogy a társadalom képes lehessen a hazatérő katonák (valamennyien férfiak!) visszaintegrálására. A helyreállítás csillagászati költségei (s ez általános tapasztalat) konzervatív reakciókhoz vezetnek – akár politikai értelemben, akár szociálisan. A társadalmi rendnek a II. világháború okozta megbolydulása olyasvalamit eredményezett, amit Denise Riley találóan „túlnőiesítésnek” nevezett el. A fegyverszüneti tárgyalások megkezdése után igazzá lett, hogy „mindenki lép egyet” előrefelé a spirálon, ez azonban a visszafele lépést is jelentette.

Ami a historiográfiai nézőpontot illeti, a háborúval kapcsolatosan a „*plus ça change, plus c'est la même chose*” álláspontja az uralkodó.

A magunké, mely szerint a „ket-tős spirál”-modellben a strukturális kontinuitást kell nyomatékkal kiemelni, egyáltalán nem mond ellent ennek a felfogásnak, hogy tudniillik a háború nem változtatja meg a társadalmi és politikai rendet, csupán kiélezi annak feszültségeit. Az ideológiai struktúrák egyre intenzívebb befurakodása a háborús propagandába és az állam defenzív intézkedéseibe segít láthatóvá tenni, hogyan válik a *biológiai* nem *társadalmi* megítélése a politikai gondolkodás fontos paraméterévé. Ugyanakkor az is igaz, hogy a nők és a társadalmi változások tanulmányozásakor a háborús viszonyok megfigyelése nagyon is hasznos tud lenni, mert a háborúban „kicsapódnak” az ideológia és a neki ellentmondó tényleges tapasztalatok közötti összeegyeztethetlenségek. A *Blut und Boden* jelszavához képest a háborús erőfeszítések azt követelték a náci Németországtól, hogy a parasztokat *gyárakba* küldje dolgozni. Épp ily nehéz mutatvány-nyá vált a nők identitását a *Kinder, Küche, Kirchen* referencia-pontok révén meghatározni.¹⁶ A háború felszínre hozza az államnak a nőkhöz való viszonyát, megváltoztatja a nőknek az anyagi termelésben betöltött szerepkörét, s ezáltal szükségképp újradefiniálja a nemek társadalmi szerepével kapcsolatos retorika és a konkrét feladatok a

nemeknek tulajdonított „megfelelő” kiosztása közötti kapcsolatot. Akár még azt is lehetővé teszi, hogy egy ilyen újfajta tudatosság birtokában képesek lehessünk *társadalmi konstrukcióként* észlelni a nemek közötti társadalmi különbségeket tematizáló diskurzust.

Meglehet – Sandra Gilbert és Susan Gubar próbálkozásai e téren reményt keltők –, a kulturális értelmezések egymásra rétegződő lenyomataiban talán egy új tudatosság nyomaira bukkanhatunk. Hogy milyen hatással voltak a világháborúk a világra, abban azért bizonyos különbségek kimutathatók. Az elsőt, az ún. „Nagy Háborút” a kortársak leginkább politikai vagy metafizikai szinten értelmezték („a civilizáció védelméért vívott” harcról beszéltek, vagy arról, hogy ez a háború „véget vet majd minden háborúnak”). Ez az értelmezés egymás mellett kínálta föl a nacionalista célkitűzéseket és a vallásos hit értékeit (a háború: maga az Apokalipszis; a kiontott véráldozat: megtisztulás). A szakadék, mely az absztrakt ideálok és a lövészárkokban folytatódó háború megélt tapasztalatai között húzódott, választóvonalat emelt a fronton lévők (döntő többségben *férfiak*) és az otthon maradtak (elsősorban is a *nők*) világszemlélete közé. A múlt időnek a „zárójelbe tett életet élők” által megélt

diszkontinuitása nemcsak férfiakra lehetett hatással (mint mondjuk a festő David Jones esetében), de – mint azt Vera Brittain példája is mutatja – a fronton szolgáltot teljesítő nőkre is. Miközben a háború megkérdőjelezte a családi értékeket, szemlátomást föl erősítette a *gender*-alapú identitások különbözőségét és *kumuláltan* élte meg az osztálykülönbségeket. Az I. világháborúban a sorkötelesek tömeges behívása „demokratizálhatta” ugyan a háborút, de a korszak szépirodalmi művei (és a propaganda-anyagok) az elesett férfiakat hőssé magasztosuló áldozatként mutatták be. Ez az eszményített individualizálás nagyjából meg is felel a Nagy Háború költészete hangvételének, mely egyszerre ironikus, s egyszeresmind szívbe markoló. Ugyanebben az időszakban olyan, nők által írt szövegek is születtek, amelyek egy „szűken középosztályi nők lakta” Hátország (*Herland*) eufóriás csoportélményeit dicsőítették lelkesen, ahol a „kiválasztottak” védelmét – az Új Nő háború előtti diadalmas fölbukkanásának betetőzéséül – a fronton harcolók biztosítják. Ha azt vizsgáljuk, hogyan élték meg, hogyan érzékelték a nők az őket ért veszteségeket, azt találjuk, hogy e téren a hagyomány szentelte „női-es” értékek jutnak érvényre, illetve a nőknek a férfiakéhoz képest alá-

rendelt szerepbe való visszazorításának elfogadása. A nők – még azokban az országokban is, ahol a háború a legszörnyűbb gazdasági megrázkódtatásokat okozta (infláció, élelmiszerhiány, a lakás romba dőlte) – a veszteségeiket elsősorban érzelmi veszteségként tartották számon. Akik „nyertek” valamit a háború bekövetkeztéből, azt egyéni képességeiknek tudták be, és annak, hogy meg tudták őrizni független mivoltukat. A *veszteségeik*, melyeken megakadhatott a nyilvánosság tekintete, azonban olyan kontextusban mutatták meg őket a nagyközönségnek, mely arra helyezte a nyomatékot, mennyire mások létén múló, attól függő emberek: párjavesztett szerelmesként, gyászoló anyaként, megözvegyülteként. Röviden összegezve, bár a Nagy Háború bizonyos értelemben visszajára fordította a lövészárkok csapdájába esett és föláldozott férfiak, illetve a hátorszáiban maradt asszonyok közötti viszonyt, ezenközben újrafogalmazta a közöttük lévő másságot, és előkészítette a háború befejeztét követő nőellenes visszavágást, amelyről Gilbert írása számol be.

A II. világháború több okból is egészen más képet mutat. Marx szerint a történelem megismétli önmagát, ám másodjára elveszíti

tragikus fenségét, komédiává fajul. A háború szörnyűsége és abszurdba hajló vonásait a negyvenes-ötvenes évek szépirodalma (mely nagyon gyakran akasztófahumorral ábrázolja a háborút megélt s abban régi énünket kényszerűen elvesztő embereket) megvilágító erővel jeleníti meg. Amint arra Thomas Pynchon is, Paul Fussell is rámutatott: a „pásztorábránd” finomkodásait magára öltő homoerotika cinikus, agresszív, s hovatovább ebbéli mivoltát *büszkén* föl vállaló horrorrá formálódik át. Lásd ehhez Norman Mailer paradox kísérletét az emberi méltóságnak (és méltóságérzetnek) a háborúskodás „realista” bemutatása, illetve az obszcenitás révén történő felszámolására. Idézzük csak föl magunknak az amerikai tengerészgyalogosok híres mondatát (mely mögé akár Kékszakáll alakja is oda képzelhető): „Ha van már annyi, hogy menstruál, lehet nyugodtan tönkrebaszni”. Az ilyen, groteszkbe hajlóan erotikus töltésű erőszakkal érdemes szembe fordítani egy sor entellektüel hűvös elemzéseit. Olyan nők, mint Mary Beard vagy Virginia Woolf már jóval a háború kitörése előtt felismerték, hogy a militarista diskurzus, *természetéből adódóan* (s így mindkét oldalon egyformán) a nőgyűlölet közbeszéde. Hitler ideológiai offenzívája mindenki számára világossá tette: egymással versen-

gő diskurzusrendszerek (fasizmus, kommunizmus, liberalizmus) léte, fönmaradása forog kockán. Az első világegés az absztrakt idealizmus reakcióit váltotta ki. Így aztán előfordulhatott, hogy a másodikban – e hagyománnyal szembe fordulva – a politikai diskurzus az államot *családként* igyekezett láttatni, hogy megszemélyesítve hozza közelebb az emberekhez – tompítva ezzel a háború okozta intenzív társadalmi fölfordulás feszültségeit. De az I. világháború vallási elemekkel átszínezett, hazafiaskodó militarizmusának nyomába lépő kiábrándulás a világ olyasfajta szemléleit, mint Vera Brittain, André Gide vagy Thomas Mann, arra készítette, hogy az új világháborúban az egymással szembenálló felek mindegyikénél igyekezzenek objektíven vizsgálni a háborús propaganda anyagait. (A dolog iróniája: ez a fajta *tudatos* hozzáállás járulhatott ahhoz, hogy kételkedni kezdjenek: tényleg érdemes-e bármiért is ilyen iszonyú, tragikus árakat fizetni?)

A nők öntudatra ébredésének, úgy látszik, mindegyik világháború más és más (talán egymásra épülően összegződni képes) aspektusait hívta életre. Ezt akár úgy is felfoghatjuk, hogy történeti egymást-követésükben a feminizmus különböző szakaszai kirajzolódásának lehetünk szemtanúi. Gilbert

provokatív módon foglalja össze, milyenek lehettek a fiatal brit nők tapasztalatai a *Grande Guerre* eseményeinek idején. A háborút „a nők minden kényszert, minden 'szabályt' fölrúgó viselkedésének fesztiváljaként”, egyfajta matriarchális társadalom tobzódásaként élték, élhették meg. Ahogyan az 1915-ben, Hágában megrendezett Nők Nemzetközi Békekongresszusán világosan kiderült, az I. világháború erősítette a női pacifizmusban való hitet. Ma már láthatjuk, persze, hogy a háború a különböző konzervatív nő-egyleteknek is „támaszául szolgált” és erősítette is ezek militarizmusát. (Hazafias angol nők a gyávaság jelképének tekintett fehér tollakkal „ajándékozták meg” azokat a hátországban maradt férfiakat, akikről úgy vélték, hogy besorozásnál alkalmasnak találtathattak volna.)¹⁷ Ám míg a középosztálybeli nők az I. világháború előestéjén még arra számítottak, hogy sokra menendő politikai és társadalmi sikerekkel fognak gazdagodni, a II. világháború előestéjén a gazdasági világválság visszaszorította a feminista mozgalmakat. Gubar szerint az 1930-as és 40-es évek ideológiai küzdelmei egy korai szakaszukban annak a patriarchalizmusnak a feminista kritikáját szorgalmazták, mely patriarchalizmus implicit formában nemcsak a fasiszta ideológiában

volt jelen, de a liberálisban is. 1938-ban Virginia Woolf úgy beszél a „családtisztelet” bénító hatásáról, mely az iskolai tanulmányokban is, a munkahelyi munkában is megbéklyózza a nőt, mintha valami mérgező bogárról beszélne. „Itt látjuk magunk előtt, még-csak-embrió-formában a teremtményt (kit – ha német vagy olasz földön járunk – Diktátornak szokásunk nevezni). Teremtményünk szentül hiszi, hogy egyedül neki van joga – teljesen mindegy, hogy e jogot Istentől vagy a Természettől eredezteti-e – más embereknek, mindegy, hogy kifélék, mifajták, férfiak-e vagy nők, előírnia, mint kelljen élniük, mit kelljen cselekedniük.” Az a nő, aki megküzd a munkához való jogáért, a szabadságért és az igazság érvényesítéséért, „a fasizmus és a náciizmus ellen harcol”, ha angolul, ha németül beszél is az.¹⁸ Azután azonban új ideológiai tudatosságuk arra vezetett egyes feminista gondolkodókat, hogy rádöbbenjenek a saját, asszimiláció-párti, illetve elkülönülést szorgalmazó céljaikon belül mutatkozó ellentmondásokra. A vezető feministák (és más gondolkodók is) elkezdtek a nemek közötti kapcsolatokról nem strukturális komplementaritásként beszélni, hanem az elidegenedés terminusaiban.

E tanulmányok igyekeznek nyomon követni a nők „tudatosságá-

ban” a két háború során bekövetkezett változásokat, de persze nem terjedhetnek ki minden vonatkozásra. Természetesen különbséget kell tennünk egy szellemi elit tudatos, átgondolt és artikulált érvelésmódja és a nagy többség valószínűleg nem igazán végiggondolt tapasztalatai között. Jelentőségtelenek tűnik azonban, hogy az I. világháború évei során sok munkába álló nőnek már az is növelte az önbizalmát, hogy képesnek bizonyultak más fajta munkák elvégzésére is, mint amiknek elvégzése hagyományosan rájuk hárult. A Nagy Háború végeztével egyes országokban a nők számára kiküzdött politikai nyereség lehetővé tette *intézményes* képviselőjük olyan formáit, melyek aztán a II. világháborúban már ki is hathattak helyzetük alakulására. Ebben a második szakaszban a „befogadás” tessék-lássék engedményének taktikája jellemezte a változást nem jelentő változtatás szabálytalan folyamatát. Ebben az esetben is többnyire azok a nők vállalkoztak arra, hogy újfélé szerepköröket töltsenek be a munka világában, akik már korábban is munkavállalók voltak. A tíz legfontosabb termelési ágazatban végzett hivatalos felmérés arról számolt be, hogy a *háborús* munkaerőként számon tartott nők 75 százaléka egyáltalán nem szándékozott „viszszaadni” munkaposztját a háború-

ból visszatérő katonáknak.¹⁹ Ám az önmegvalósítás, függetlenség s felszabadultság öröme, amit a nők akár az első, akár a második nagy háborúban munkavállalásuk során átérezhettek, nem számított semmit, amikor el kellett távolítani őket, hogy a visszatérő férfiak számára fölszabadítsák a helyet. A nők nem voltak fontosak a politika számára, nem képviseltek szervezett erőt, mely segítene nekik megtartaniuk a gazdasági előnyöket, melyekhez korábban jutottak. Még kevésbé nyílt módjuk arra, hogy befolyásolhassák az uralkodó diskurzus terminusait. Tulajdonképpen megkockáztathatjuk: az egyik legfontosabb szempont éppenséggel a női szerveződések visszaszorítása volt, amit jól példáz, hogy a női szakszervezeti bizottságokat mindenütt a háborús termelés felügyeleti bizottságainak rendelték alá.

E könyv tanulmányai meghökentő élességgel mutatnak rá, mily sokfélék lehettek a nők háborús tapasztalatai: tevékeny szereplőként vagy áldozatként, munkavállalóként vagy megőzvegyült szerencsétlenként. Az üldözések áldozatai, mint azt Yasmine Ergas bemutatja, egészen másféle emberek voltak, mint a kibombázottak. Az is kiderül, hogy különbséget

kell tenni a fiatal, egyedülálló, illetve a kisgyermekük gondozásával bajlódó nők között, mivel még ha ugyanazt a munkát végezték is, ez egészen másként hatott ki mindennapi életvitelükre. Lehet, hogy a férfiak, a „veteránok” számára a háború közösségi férfiélményt jelentett, az *ugyanabba a közösségbe* tartozás „testmelegét”, a nőkről mindez sokkal kevésbé mondható el. Őket sokkal inkább megoszthatták háborús tapasztalataik privát aspektusai, nemkülönben – a háború után – az, hogy hogyan szorították vissza őket a privátszférába. Az I. világháborúban a hátszínről rajzolt kép – mint Gilbert kimutatja – döntően az otthon magára hagyott nő figuráját emeli ki. Ám a magukra hagyott, különböző társadalmi státusú nők között azért nagyon nagyok lehetnek a különbségek. A II. világháborúban a gyermekeiktől elválasztott asszonyok a „mobilitás” egészen sajátos stresszeit voltak kénytelenek megélni; akiket meg kibombáztak, egészen más fajta kihívásoknak kellett, hogy megfeleljenek, mint az Amerikai Egyesült Államokban élő nem irigylésre méltó helyzetű nőknek. Renate Bridenthal a német háziasszonyok szakszervezeti egyesüléseit elemző tanulmánya meggyőzően mutatja be, hogy a nők politikai elköteleződése számára sokféle tér nyílhatott: a háziasszonyok

erények kultusza egyként ölthetett militarista vagy pacifista arculatot. D'Ann Campbell könyve, a *Women at War with America*, pedig arra hívja fel figyelmünket, mennyire bonyolultak (és önmagukon belül mily ellentmondásosak) lehettek konkrétan az egyes nők háborús tapasztalatai. A nők világháborúk alatti helyzetének különböző változatairól mind az egyes országok szintjén, mind pedig a komparatív történettudomány módszertani eljárásainak megfelelően illenek kutatásokat folytatni, s azok eredményeiről számot adni.²⁰ Tegyük még hozzá ehhez: a férfi katonák (akiket nagyjából egyetemlegesen szoktunk a „hazaszeretet”, a „fegyverbarátság” vagy a „szenvedések hősiessége” nevű gyűjtőkategóriák alá beszuszakolni) is lehettek más- és másmilyen félek. A német katonák számára az orosz front nem biztos, hogy pont ugyanazt jelentette, mint az amerikaiaknak a csendes-óceáni.

A nők és a férfiak megélt élet-tapasztalatai közötti különbség elemzése visszavezet minket ahhoz a kérdéshez, vajon nem leegyszerűsítő-e az elemzés középpontjába a *nemek* közötti összehasonlításra koncentráló modellt állítani. A kettős spirál-modell meghaladásához túl kell lépnünk a bináris elemzési modellekben való gondolkodáson. Legyen fülünk arra,

hogy képesek legyünk meghallani a történelmi tapasztalatok sokszólamúságát – különösen akkor, ha nők által megélt tapasztalatokról van szó. Legyen képességünk fölmérni, milyen szignifikáns változások következhetnek be a női élethelyzetekben. Föl kell hagynunk azzal a szokással, hogy a nőket azonosítjuk magával a nukleáris családdal. Figyelmünket azokra a bonyolult, majdhogynem családias struktúrákra is fordítanunk kell, amelyek hatást gyakorolnak emberek életére – férfiakéra és nőkére egyaránt. A háborúnak szentelt kutatások haszna akár az is lehet, hogy ráébresztenek: mennyire nehéz – és átértékelendő – feladat is az elemzésben a *gender*, a „társadalmi nem” logikájának engedelmessé válni. Ugyanis föltárhatja annak a retorikának a szerepét, *fontosságát*, mely meghatározza, milyennek látják magukat a nők – s milyennek látják őket mások. A háború mint olyan állapot, amikor a dolgok „nem a szokott módon működnek”, lehetővé teszi, hogy újraíródjék, kit milyen politikai, illetve gazdasági szabadságjogok illetnek meg; különösen könnyűnek bizonyulhat a társadalmi nemeket megillető jogok „újraírása”. Láttuk azonban, hogy a családközpontú organicista retorika képes lehet „üzenetének” olyan finom módosításaira, melyek beleszóllhat-

nak a folyamatok alakulásába. Fel kell tudnunk ismerni a társadalmi nemek különbözőségét sugalló képeket, s kritikailag elemezni, mi a tényleges szerepük a társadalmi diskurzusban.

Joan Scott arra ösztönözte a történészeket, hogy ne elégedjenek meg a nőkről frissen beszerezett adatok gyűjtögetésével (amivel az ún. „herstory” szolgál), vagy a nők társadalmi-gazdasági helyzetének olyasfajta elemzéseivel, melyek adataikat korábbról létező elemzési modellek függvényében értelmezik, hanem tekintsenek is mögéjük. Az ő felfogásában, a történésznek *minimum* (!) az a dolga, hogy megtanuljon új módon történelmet írni.

Nem tagadható, hogy a kötetben szereplő tanulmányok némelyike nem csupán arra nyújt lehetőséget, hogy új módon vehessük szemügyre a nők háború alatti sorsára vonatkozó „adatszerű” bizonyítékokat, hanem arra is, hogy finomabb elemzési kategóriákra tehessünk szert. A francia ellenállási mozgalomban részt vevő nőknek szentelt tanulmány például nemcsak új tényekkel, dokumentumokkal ismertet meg, hanem újraértékeli a politikai és a katonai tevékenység korábban érvényes szemléleti modelljeit is. Ez az új szemlélet elvárja

tőlünk, hogy ne csak a „teljes munkaidőben” folytatott tevékenykedést tekintsük az ellenállási mozgalomban való részvételnek, hanem a „részmunkaidőt” is, meg az otthoni házimunkát is (ahogyan egyébként az a kapitalizmus elemzése során általában is joggal elvárható lenne). Az ellenállási mozgalom tanulmányozása annak kényszerű tudomásul vételét is jelenti, hogy ne csak a pártokban vagy kapcsolati hálókból folytatott tevékenységet, hanem az egyes emberek konkrét tetteit (akár például a *hallgatásukat*) is politikai megnyilvánulásnak tekintsük. Más tanulmányok arra hívják fel a figyelmünket, hogy a család nem egyszerűen pusztán biológiai egység. Van egy állam, mely óvja, támogatja (és manipulálja!), s háborúk idején magára vállalja az apa szerepkörét. A személyes, a társadalmi és a politikai kategóriák átmetszik egymást, egymásba vegyülnek.

A nők középpontba állítása kikényszeríti, hogy fölülvizsgáljuk a ránk örökül hagyott történelmi fogalmak hierarchikus rendszerét. A háborúval foglalkozó munkák minden más témájú történelmi elemzésnél jobban beleütköznek a „magas politikába”, illetőleg abba az úgynevezett „fejlődéstörténetbe”, amit – jobb szó híján – *a nyilvánosság szeme elé táruló gazdaságtörténetnek* nevezhetünk. Mindkettő lá-

tásmódját tipikusan egyfajta „férfi nézőpont” szabja meg. (Az, ahogyan a történészek előszeretettel a hivatalos archívumokban tárolt adatokra támaszkodnak, illetve a közélet vezéralakjainak visszaemlékezéseire, legalábbis ezt látszanak alátámasztani.) Ha a nőknek a háborúval kapcsolatos helyzete után nyomozunk, a *mentalitások* fontossága fölsorakozik az ideológiáké mellé, s egymást támogatva igyekeznek helyébe lépni a diplomácia- és a hadviselés-történetre összpontosító historiográfiának. A nőket középpontba emelő *oral history* nemcsak visszatükrözi, de át is írja múltunk mitológiai lenyomatait. Annemarie Tröger a háborús visszaemlékezések metaforikus jelentéstartalmát elemző esszéje arra világít rá, hogy a politikai változás, a mozdulatlanság vagy az ellentmondó helyzetek hogyan érthetők meg sokkal inkább azon diskurzus természetének elemzéséből, amelyben a nők is, a férfiak is kritikus szerepet töltenek be, mint a tárgyi valóság vagy a politikai „kontinuitások” fogalmi keretei között maradván, ahol persze a férfiak értelmezései vannak előnyben.

A politikai történetírás hajlamosnak mutatkozott arra, hogy a háborúnak a *nőkre gyakorolt* hatását vizsgálja, s így egy olyan szemléletnek kedvezzen, mely a nőket passzív objektumoknak véli. Nem

vitatjuk: a nőket lehet olyan „címkének” tekinteni, olyan „objektumnak” látni, amelyet férfiak egy csoportja abból a célból használ, hogy másokat megtévesszen. De azzal, hogy elsősorban áldozat-szerepükre összpontosítottak, s nem arra, hogy tevékeny szereplők, a tudósok „fölmenni” igyekeztek a nőket, s így kiiktatni őket a történelemből. Megkockáztatjuk: az a hagyományos nézőpont, mely a nőkben a történelem vak erőinek tehetetlenül kiszolgáltatott passzív áldozatokat kíván látni, valószínűleg abból a felfogásból táplálkozik, hogy a nők tevékenységformáit és kultúrájukat egészen – azaz minden vonatkozásában – a férfiakéinak rendeljük alá; ami különösen kártékony megnyilvánulása annak, ahogyan a kettős spirál modell működni képes.

Amikor a háborút ideológiai összecsapásként fogjuk föl, nem pedig a szó szoros értelmében vett fizikai tevékenységek merő sorozatának vagy diplomáciai események egymásutánjának, akkor – mint Cynthia Enloe ezt 1984-ben a Harvardon a nőkről és a háborúról rendezett konferencia során kifejtette – lényegében nem teszünk mást, mint átdefiniáljuk időbelisége érvényességének kiterjesztését. A nőkre nem olyan időhatárokon belül gyakorol hatást egy háború, mint ahogyan azt a hagyományos

történettudomány szokásosan elképzeli. A nők szempontjából ez az időszak jóval megelőzi, s jóval meg is haladja a formális hadi események bonyolódását. A „férfias” szemléletű történetírás a szorosan vett háborús eseményekre fektet súlyt. A nők időfelfogása sokkal közelebb áll ahhoz, amit Bergson *durée*-ként definiált. A háborús veszteségeket a „férfias szemlélet” sokkal inkább statisztikai táblázatokba foglalja össze, mintsem olyan tanulmányokban elevenítené meg, amelyek azt fejtegetnék, mik is a hosszú távú pszichológiai (nemkülönben gazdasági) következményei egy gáztámadás elszenvedésének vagy a nyomorékká válásnak. Annak feminista logikájú újragondolása, hogy a háborúban *hogyan is múlik az idő*, jóval érzékenyebbé teheti a háborús történetírást a férfiak és nők megélte tapasztalatok valamennyi fajtájának értelmezésére és megértésére. Ami érvényes a történelmi időre, az érvényes lehet arra is, amit a történelem térbeli kiterjedésével kapcsolatban gondolunk. Túl kell lépnünk a kivételes, „följegyzésre érdemes” tényeken, amelyek valamely kitüntetett katonai frontszakaszon estek meg, nyilvánosság által számon tartott, intézményesen definiált terepeken. El kell jutnunk a magánélet helyszínéig, illetve a gondolataink benépesítette tájakig is.²¹

Ha bizonyos kulturális jelenségeknek (mint amilyen például a korábbiaknál nagyobb jelentőséget tulajdonítunk, elkezdjük másminyennek látni a történelmet. Ha a II. világháború valamennyire ideológiai csatatereken is zajlott, akkor arról is tudnunk kell valamit, hogy mi zajlott a férfiak és nők fejében. Ha pedig ezt megismerni törekszünk, megváltozik az események kronológiája, s megváltozik az is, mit gondoljunk a kauzális történelmi összefüggésekről. Olyan szavak, mondatok, cselekedetek, melyek a korábbi történetírás számára marginális jelentőségűnek látszottak, most egyszerre az érdeklődés középpontjába kerülnek. Olyan társadalmi csoportokkal is megtörténhet ez, például a nőkkel, melyekről korábban azt gondolták, szerepük csupán marginális jelentőségű. Walter Benjamin azt írja valahol, hogy az ember ne abba kapaszkodjék bele, amit „tud”. Az *improvizációban rejlik az erő!* Mint fogalmaz: „ne a jobb kezedet lendítsd összevissza, hanem, meglepetésre, üss balkézvel!” A nők háborús szerepével foglalkozó történészek is így kell tennie. Balkézvel, meglepetésszerűen ütni, de pontosan, hatásosan.

FORDÍTOTTA LÉDERER PÁL

1. Arthur Marwick: *The Deluge. British Society and the First World War*, 1965. Új kiadása, New York, Norton, 1970, 94., 97.
2. Cynthia Enloe könyve (*Does Khaki Become You? The Militarization of Women's Lives*. Pluto, 1983) részletekbe menően követi nyomon a nők katonai szervezetekhez fűződő viszonyának bonyolult – egyszerre kizsákmányolást, ugyanakkor kirekesztést tartalmazó – alakulását. Az Egyesült Királyság, amint azt Jenny Gould a „Women's Military Services in First World War Britain” című tanulmányában kimutatta, a WAAC-t (*Women's Army Auxiliary Corps*) 1917-ben hozta csak létre, nagyon komoly viták és ellenkezések után. Habár az Egyesült Államokban a *U.S. Army and Navy Nurse Corps* csak a II. világháború során nyert reguláris katonai státust, a kommunikációs hálózatban alkalmazott *yeomanette*-eknek és *marinette*-eknek (azaz „önkénteskéknek” és „matrózlyánykáknak”) már a Nagy Háború idején kijárt a katonai rangjelzés. Lásd Martin Binkin – Shirley J. Bach: *Women and the Military*. Washington D.C., Brookings Institution, 1977, 5.
3. „Elles étaient dans la Résistance”. *Re-pères*, 1983, 9–12., valamint „L'Association nationale des Anciennes Déportées et Internées de la Résistance”. *Mémoires de la Seconde Guerre Mondiale* (Actes du Colloque de Metz, 6–8 Octobre 1983). Ed. Alfred Wahl, Metz, CRHC de l'Université de Metz, 1984. 161–176.
4. Sherry B. Ortner: „Is Female to Male as Nature Is to Culture?” In Michelle Zimbalist Rosaldo – Louise Lamphere (eds): *Woman, Culture, and Society*. Palo Alto, Stanford University Press, 1974, 67–87.
5. Kontrafaktuálisan érvelhetnénk persze úgy is, hogy a már a háborút megelőzően fejlődésnek indult iparágak dinamikája volt az, ami óhatatlanul háttérbe szorította az olyan hagyományosan női munkaerőt foglalkoztató iparágakat, mint amilyen a textilipar volt.
6. Milkman a kötetben szereplő tanulmányában is, *The Dynamics of Segregation by Sex during World War II* című könyvében is (Champaign, University of Illinois Press, 1986) ilyen következtetésre jut. Lásd még Karen Beck Skold: „'The Job He Left Behind'. American Women in the Shipyards during World War II” című tanulmányát, in Carol R. Berkin – Clara M. Lovett (eds): *Women, War and Revolution* (New York, Holmes and Meier, 1980). E fontos könyv szintén a változtatás és a tudatosság minket alapvetően foglalkoztató problémáit boncolgatja. Lásd még Penny Summerfield: *Women Workers in the Second World War. Production and Patriarchy in Conflict* (London, Croom Helm, 1984); Sheila Lichtman: *Women at Work, 1941–1945. Wartime Employment in the San Francisco Bay Area* (Ann Arbor, Mich.: University Microfilms, 1982); J. I. Trey: „Women in the War Economy: World War II.” *Review of Radical Political Economics* 4 (1972), 41–57.

7. *L'Érotisme*. Éditions de Minuit, 1957; magyarul: Georges Bataille: *Az erotika*. Nagyvilág Kiadó, 2001.
8. Paul Fussell: *The Great War and Modern Memory* (New York, Oxford University Press, 1978). Lásd még a kötetben Michelle Perrot: „The New Eve and the Old Adam” tanulmányát arról, hogyan készített fel a háborúra a férfiassági próbatétel. Lásd ugyancsak Klaus Thewelein klasszikus beszámolóját a német katonák szexuális fantáziálgatásairól: *Männerphantasien*, 2 kötet (Frankfurt am Main, Roter Stern, 1977–78).
9. Neil Hertz: „Medusa’s Head: Male Hysteria under Political Pressure”. *Representations*, 1983 (4), 27.; illetve Catherine Gallagher erre reagáló kiegészítő válaszáat ugyanitt 57.
10. Richard Sipes: „War, Sports and Aggression: An Empirical Test of Rival Theories”. *American Anthropologist* 75 (1973, Február), 64–86. Eric Leed tagadja, hogy léteznék ilyen „drive-kisülés” elmélet, ő azzal érvel, hogy a „liminális” figurának teret kínáló képek és retorika működhethetnek úgy társadalmilag, mint ami a szabályok áthágásának tapasztalatait közvetíti, illetve azt, hogy a férfiak *hazatérnek* a háborúból. Lásd *No Man’s Land: Combat and Identity in World War I*. (Cambridge, Cambridge University Press, 1979).
11. Lásd Simone de Beauvoir: *A második nem* (fordították: Görög Livia, Somló Vera), Gondolat Könyvkiadó, 1969. „Bevezetés”.
12. Claude Lévi-Strauss: *Structural Anthropology* (New York, Doubleday/Anchor, 1967, 289.). Ugyaneb-
ben a kötetben másutt Lévi-Strauss megjegyzést fűz ehhez a metaforához: „Az embernek célszerű észben tartania, hogy azok a folyamatok, melyek révén a fonémák és szavak (...) merő jelekké redukálódtak, a nők vonatkozásában egészen más-képp működnek. A szavak ugyanis nem beszélnek, a nők viszont igen; jelek létrehozóiként a nők sosem redukálhatók merő szimbólummá vagy ajándékká.” (60.)
13. Vera Laska (ed.): *Women in the Resistance and in the Holocaust: The Voices of Eyewitnesses* (Westport, Conn: Greenwood Press, 1983).
14. Kazimiera Janina Cottam: *Soviet Airwomen in Combat in World War II* (Manhattan, Kansas Military Affairs, 1983); Binkin és Bach, *Women and the Military*, 124–125.
15. Maureen Honey: *Creating Rosie the Riveter: Class, Gender, and Propaganda during World War II* (Amherst, University of Massachusetts Press, 1984). Gilbert és Gubar kötetünkben található tanulmányai a propaganda és a közbeszéd diskurzusainak összefüggéseit érintik. Értékes információkat tartalmaz Michele Shorer: „Roles and Images of Women in World War I Propaganda”, *Politics and Society* 5 (1975) 469–486.; Leila Rupp: *Mobilizing Women for War: German and American Propaganda 1939–1945* (Princeton: Princeton University Press, 1978); Susan Hartman: „Prescriptions for Penelope: Literature on Women’s Obligations to Returning World War II Veterans”, *Women’s Studies* 5 (1978), 223–239.; illetve Karen Anderson:

- Wartime Women: Sex Roles, Family Relations, and the Status of Women during World War II* (Westport, Conn: Greenwood Press, 1981).
16. Claudia Koonz: „Mothers in the Fatherland: Women in Nazi Germany”. In Renate Bridenthal – Claudia Koontz (eds): *Becoming Visible: Women in European History* (Boston: Houghton Mifflin, 1977), 445–473.
 17. Mint arra Barbara J. Steinson rámutat, az óvó-védő feminizmusról vallott elképzelés nem értelmezhető egyértelműen. Egyaránt köthető a pacifizmushoz is, a militarizmushoz is. Lásd „’The Mother Half of Humanity’: American Women in the Peace and Preparedness Movements in World War I.” In Berkin – Lovett (eds): *Women, War and Revolution*, 259–284.
 18. Lásd *Three Guineas*. San Diego, Harcourt Brace Jovanovich, 1966, 53.
 19. Lásd Ruth Milkman tanulmányában a U.S. Women’s Bureau, 209-es számú jelentését: *Women Workers in Ten War Production Areas and Their Postwar Employment Plans* (1946). Ez a mutató szignifikánsan magasabb, mint a Skold által közölt, mely szerint Németországban a Kaiser hajódokkjáiban a nők 50 százaléka nem kívánta a háború végeztével otthagyni a munkahelyét. Lásd „The Job He Left Behind”, Berkin – Lovett (eds): *Women, War, and Revolution*, 55–75. A demobilizációhoz lásd Sheila Tobias – Lisa Anderson: *What Really Happened to Rosie the Riveter: Demobilization and the Female Labor Force* (New York: MSS Modular Publ., 1974).
 20. Renate Bridenthal: „’Professional’ Housewives: Stepsisters of the Women’s Movement”. In Renate Bridenthal – Athina Grossmann – Marion Kaplan (eds): *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany* (New York: Monthly Review Press, 1984), 153–173. E válogatásban szerepel példa országos adatfelvételre is. D’Ann Campbell könyve, a *Women at War with America: Private Lives in a Patriotic Era* (Cambridge: Harvard University Press, 1984) nyomatékkkal mutatja be a nők háborús tapasztalataiban mutatkozó különbséget.
 21. Nők emlékiratai már föltárták előttünk a háborús ökológia határait. A nyilvános és a privát közötti határvonalak még akkor is érvénytelennek bizonyulnak, ha ez nem rendszerezett és analitikus módon következik is be. Lásd Dominique Veillon: „Résister au féminin”. *Pénelope* 12 (1985), 87–92. Veillon előadása a II. világháború *oral history*jéről (melyet az Institut d’Histoire du Temps Présent által szponzorált konferencián adott elő 1986. június 20-án) kitér annak elemzésére, hogyan olvadnak egymásba a személyes emlékek és a társadalmi fikciók.

VIDÍTÓ KEDVEZMÉNYEK!

Ne búsuljon tovább!

A Magyar Narancs-olvasókártyával akár több ezer forintot is spórolhat kedvenc helyein.

Rendelje meg most **11 288 forint kedvezménnyel*** mindössze 19 860 forintért a Magyar Narancsot, és legyen Ön a legtöbb helyen **20 százalék kedvezményre** jogosító „Olvasókártya”!

Már csak ezért is érdemes egy évre előfizetni!

*Az áruspéldányhoz képest.

Az előfizetés lejártáig 20% kedvezményt nyújt:

Bethlen Téri Színház • Cirko-Gejzír • Fonó
Budai Zeneház • Írók Boltja • Jurányi
Produkciós Közösségi Inkubátorház • Kátona
József Színház és Kamra • Ludwig Múzeum
• Nemzeti Táncszínház • Örkény Színház •
Petőfi Irodalmi Múzeum • Székéni Színház •
Trafó • Zsolnay Örökségkezelő (Pécs)

10% kedvezményt nyújt:

Tranzit Art Café

7% kedvezményt nyújt:

Líra Könyvesboltok

magyarnarancs.hu/elofizetes

MAGYARNARANC'S

AJÁNDÉKOZZON ÉLET ÉS IRODALMAT!

Lepje meg családtagjait, barátait, üzletfeleit
Élet és Irodalom-előfizetéssel!

Rendelje meg igényes grafikai kivitelű ajándék-
utalványunkat, s adja át annak, akit tartalmas
és maradandó ajándékkal kíván megtisztelni.

Hónapokon át mindig Önre emlékezteti majd őt
a hetenként érkező *Élet és Irodalom*.

Az ajándékutalvány
megrendelhető,
illetve megvásárolható
a szerkesztőségben:

1089 Budapest,
Rezső tér 15.,
tel.: 210-5149,
210-5159,
fax: 303-9241,
e-mail:
lapterjesztes@es.hu,
es@es.hu

Az előfizetés díja: negyedévre
6300 Ft, fél évre **10 800 Ft**,
egy évre pedig **19 860 Ft**

ÉLET ÉS
IRODALOM
IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

